

Մ Ի Ո Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՑՐԻԱԼՐԳՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԺԲ. ՏԱՐԻ 1938

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ս Ի Ո Ն

Ժ.Բ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1938

» ՅՈՒՂԻՍ «

ԹԻԻ 7

ԽՄԲԵԳՐԵԿԸՆ

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆԱԼՈՒԹԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

«Զեկուցում»ը այս խորագրով կ'ականարկէ ամուսնութեան կազմութիւնը և խզումը օրինապէս կարելի ընող երկու խումբ պարագաներուն, որոնց առաջինները՝ բոլոր եկեղեցիներուն, իսկ երկրորդները՝ բացի կաթողիկէն՝ միւս բոլոր եկեղեցիներուն համար կրօնական իրաւաբանութեան տարրեր են եղած, և ժաւմանակի ընթացքին զանազան տարողութեամբ ժողովական որոշումներու և կանոններու յանդած:

Առաջին խումբի պարագաներէն մասնաւորաբար հասի-չհասի կէտերուն խնդիրը կարելի է այլեւ փակուած համարել՝ Գէորգ Ե.ի 1922 Նոյեմբեր 11 Թ. 645 կանոնական կոնդակէն վերջ, որ կը թողատրէր ազգակցական 5րդ և խնամակական 4րդ աստիճան պսակը. «վերջնելով հոգևոր ազգակցութեան ամէն արգելքներ ամուսնութեան վերաբերմամբ», և, ինչպէս Զեկուցումը խմբագրող Մարմինը կը խորհի, «պահել այդ սահմանը»:

Կարելորդ՝ երկրորդ խումբի պարագաներուն, այսինքն ամուսնութիւնը խզելի դարձնող պատճառներուն հարցն է. կնճռոտ խնդիր, արդարեւ, որ ահազին նշանակութիւն ունի ընտանեկան բարոյականութեան տեսակէտով, և որով ա՛յնքան զբաղած են Արևելեան Եկեղեցւոյ բոլոր ձեւերը, ծնունդ տալով ժողովական, հայրապետական և հայրախօսական կանոններու ստուար հաւաքումի մը:

Ի՞նչ երջանկութիւն պիտի ըլլար մարդկութեան համար, եթէ գոյութեան բնաւ իսկ իրաւունք չունենար այդ հարցը. այսինքն եթէ ամբիժ սէրը կարենաք լուսաւորել և տաքցընել միշտ սիրտերը ընտանեկան յարկի խաղաղութեան մէջ, Այդպէս ալ կ'երևի թէ եղաւ ի սկզբան պահ մը, քրիստոնէական առաջին սեւրունդին նախագոյն օրերուն, երբ ամուսնալուծութիւնը արգելող տէրունական բացարձակ և անվերապահ վճիռ մը, Աւետարաններէն հնազոյնի մէջ պահուած (Մրկ. Ժ. 12), սեղմօրէն կրնար ուղղութիւն տալ ընտանեկան կեանքի սրբութեան:

Բայց կեանքի ամենէն մարդկային այդ կողմին վրայ դրութիւնը չէր կրնար մնալ նոյնը. ու դեռ առաջին սերունդի օրերուն, հանրային զգացումը պէտք զգացած է արդէն ապաւինելու տէրունական նոյն վճիռին ուրիշ մէկ փոփոխա-

կին, որ Մարկոսի ընագրին խիստ պատգամը յառաջ կը բերէ «Եւ ոչ վասն պոռնկութեան» (Մտթ. ԺԺ. 9) վերապահութեան յաւելումով:

Այս երկու աւետարանական ըմբռնումները նոյն իմացումին, աւելի ճիշդ՝ Մատթէոսեանը Մարկոսեանին վերածելու համար կաթողիկ մեկնիչներու ճիշդին մէջ եթէ ընդունինք ալ թէ կան նկատելի և բանաւոր կէտեր, անկարելի է դարձեալ ի յառաջագունէ իսկ չընդունիլ թէ քրիստոնէութեան մէջ շատ կանուխէն պէտք է սկսած ըլլայ ամուսնական կեանքի անկանոնութեանց կամ անհամաձայնութեանց ցաւը: Ու ոչինչ կայ այդ բանին մէջ անհասկնալի. դեռ մինչև օր մը առաջ հեթանոսութեան կեանքը ապրող մարդիկ դժուար էր որ յաջորդ օրը արմատապէս բաժնուէին բարբի, կենցաղի և սովորոյթի իրենց նախկին ունակութիւններէն, երբ մանաւանդ դարձերը կը սկսէին զանգուածօրէն կատարուիլ:

Ասով պէտք է բացատրել անշուշտ այն անհանդուրժող և բուռն ընթացքը, զոր Եկեղեցին Հերոնիմոսի և այլոց խօսքով ու զըջով շատ կանուխէն ցոյց տուաւ ամուսնալուծութեան դէմ, նոյն իսկ շնութեան և ուրիշ ծանր պարագաներու մէջ, ամուսնաթող և վերամուսնացած երախային մերժելով մկրտութիւն, և ապաշխարողին՝ արձակում: Ասով նոյնպէս՝ ի հակառակէն՝ Կոստանդինոսի օրէն իսկ՝ քաղաքային օրէնքի թոյլատու վերաբերմունքը, որով կինը կ'արտօնուէր թողուլ իր այրը, եթէ հաստատուէր թէ մարդասպան, թունաւորող և գերեզմաններու կողոպտիչ էր ան, նոյնպէս և այլը՝ եթէ միևնոյն ապացուցումը լինէր կնոյ նկատմամբ: Ուրիշ ո՛ր և է պարագայի մէջ արդիւրած էր վերամուսնութիւնը:

Եկեղեցին, տեղական ժողովներու մէջ եղած կարգ մը մասնաւոր տնօրինութիւններէ զատ, ընդհանրապէս պահեց իր խստութիւնը այդ մասին. մինչ քաղաքային օրէնքը, մինչև Թէոդոս Բ-ի ատեն նոյն կերպով շարունակուելէ վերջ, աւելի ընդլայնուեցաւ Յուստինիանոսի օրինադրքին մէջ, ուր ի վերջոյ ամուսնալուծման պատճառ նկատուեցան ամուսնութենէն մինչև երեք տարի վերջ յայտնուած ամուսնութիւնը, ամուսիններէն մէկուն կամ երկուքին կրօնաւորելու ուխտը, եւ գերութեան պատճառաւ մինչև տասը տարի բացակայութիւնը:

Ճիշդ ինչպէս եկեղեցականներու կենցաղակերպի հարցին, նոյնպէս և այս խնդրին մէջ, Դ. դարէն սկսեալ, մտայնութեան կամ վարմունքի երկուութիւն մը սկսաւ գոյանալ Եկեղեցւոյ երկու կողմերուն՝ Արևմտեանին և Արեւելեանին միջև:

Առաջինը կը մնայ միշտ անյեղ իր տեսակէտին վրայ, թէև առանց մեծ արդիւնքի: Անկարելի էր, բարբարոսներու դարձէն վերջ մանաւանդ, պահպանել այդ մասին կարգը, ամուսնալուծութիւնը ինքնին կը գործադրուէր, երբեմն երկուստեք հաւանութեամբ, ու նոյն իսկ միայն մէկ կողմին պահանջումովը, և յաճախ յիմարութեան կամ ամուսնութենէն վերջ երկան եկած հիւանդութեանց կամ անկարողութեան պատճառաւ: Այս տեսակէտով ամենէն ցաւալի տեսաբանները կը պարզուէին մասնաւորապէս փոսանկ պետութեանց մէջ: Այնպէս որ երբեմն երբեմն եղած եկեղեցական զումարումներու մէջ, զորս Կաթողիկ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը չուզեր ճանչնալ իբր ժողով, քանիցս կատարուեցան ամուս-

նալուծման ի նպաստ տնօրինութիւններ: Եւ սակայն բուն պաշտօնական ժողովները տեղի չտուին բնաւ, և մինչև Ը, դար արգելիչ կանոններով և բանադրանքի կոնդալներով դատապարտուեցաւ ամուսնալուծութիւնը:

Արեւելեայց մօտ, ուր պետական ազդեցութիւնը աւելի բացորոշ էր եկեղեցական իշխանութեան վրայ, քաղաքական օրէնքին ամուսնալուծական հետքերը կանուխէն կ'երևին եկեղեցական իրաւունքին մէջ: Բիւզանդացիք իրենց այդ մասին ունեցած իրաւակարգին իբրեւ աղբիւր կը ցուցնեն Ս. Բարսղի հեղինակութիւնը. ալնեբե է սակայն թէ անկէ առաջ Հռովմէական օրինադիրքն է եղած անոր բուն աղբիւրը, Կոստանդիանոսի օրէն և իր յաջորդներուն ատեն. ու նոյնն էր որ Յուստինիանոսի օրով, և աւելի վերջերն ալ, Կոնստնտնաց շրջանին և աւելի ետքը շարունակեց, ժամանակին հետ միշտ աւելի ընդլայնուելով, մինչև որ Բիւզանդական Կայսրութեան բարձումէն վերջը բոլորովին խառնուեցաւ եկեղեցական իրաւունքին մէջ: Բիւզանդական Եկեղեցւոյ ճամբով էր որ ամուսնական օրէնքը փոխանցուեցաւ անոր միւս ճիւղաւորումներուն, ռուսական, ռուսական և սլաւական եկեղեցիներուն մէջ, իւրաքանչիւրին մէջ իր ազգային բարքերուն և պետական կարգուկանոններուն զունաւորումը ընդունելով աւելի կամ նուազ չափով:

Ուղղափառ Ասորւոց կամ Յակոբեկեանց Եկեղեցիին մէջ ամուսնալուծման օրէնքը կը սկսի կանոններովը Ռաբուլլայի (412-435), Եղեւսիոյ մեծանուն Եպիսկոպոսին, որ կը յիշուի մեր գրականութեան մէջ Հայ գիրբու գիւտին պատմութեան առթիւ: Նոյնպէս Ղպտինբու Եկեղեցւոյն մէջ Իպն-էլ-Ասաւի Նոմականոմով: Այս երկու եկեղեցիներուն մէջ ալ՝ պարագաներու աւելի ըստուարացած թիւով մը: Նմանապէս և շատ աւելի՝ Եթովպականին և Նետտրականին մէջ: Իսկ Մարոնիներուն մէջ՝ համեմատաբար աւելի չափաւոր աստիճանի մը վրայ:

Մեր մէջ ևս շատ հին պէտք է եղած ըլլայ այս օրէնքին հաստատումը:

Թադէոս առաքելի ընծայուած կանոններուն մէջ, որոնք թէև ծագումով ասորական՝ բայց հայերէնէն կը հասկցուի թէ շատ կանուխէն պէտք է թարգմանուած ըլլան մեր լեզուին, շնացողին համար պատիժի՝ միայն յիշատակութիւն կայ, բայց ոչ՝ ամուսնալուծման: Լուսաւորչի կանոններուն մէջ, որոնց գէթ մինչև Ե. դար հնութիւնը անվիճելի է, թէև կ'արդիւրի կրօնական ուխտի համար ամուսնաթողութիւնը, բայց կ'արտօնուի պոռնկութեան պատճառաւ ամուսնալուծումը: Այս արտօնութիւնը աւելի լայն չափով կը տեսնուի՝ հաւանաբար Ս. Սահակի ատենէն թարգմանուած Նեոկեսարիոյ կանոններուն մէջ. ու շատ աւելի՝ Շահապիվանի կանոններուն մէջ (447): Իսկ Դուինի ժողովը (645) նախորդ կանոններուն մէջ յիշուած պատճառներուն վրայ կ'աւելցնէ գերութեան հետեանքով եօթը տարի բացակայութեան պատճառը ևս:

Ամէն պարագայի մէջ, կ'երևի թէ եղած է ատեն մը, ուր ամուսնալուծութեան թոյլտուութիւնը չափազանցութեան հասած ըլլալով մեր մօտ, հարկ եղած է հակազդեցութեան մը վրայ մտածել: Աթնասի կանոններուն — որոնց մէջ ծայրայեղ խստութիւններ կան այդ օրէնքին դէմ — աւելի վերջերս հայե-

բէնի թարգմանուած և մեր կանոնադրքին մէջ մուծուած լինելը զայդ միայն կը հաստատեն:

Այս տեսակէտով, աւելի հետաքրքրական է անշուշտ Գօշի դատաստանաւ գիրքը, որ կանոնադիրք մը ըլլալէ աւելի կանոններու դասաւորում մը և ուսումնասիրական փորձ մըն է: Հեղինակը, որ իր ժամանակի ամենէն կարևոր միտքերէն մին է, ամուսնալուծական հարցերուն առթիւ մասնաւորապէս աչքին առջև ունի նեոկեսարիոյ, Շահապիվանի, Գուլինի և Աթանասի կանոնները. բայց ուշագրաւ է յատկապէս հարցին հանդէպ իր բռնած ընթացքը. կը մէջբերէ և կը համեմատէ այդ կանոնները, առանց իր կողմէ դիտողութեան անոնց մասին. կարծես աւելի անոնց հակասութիւնը մատնանշելու համար, և այսպէս լուեկայն իր անհամամտութիւնը յայտնելու համար անոնց մասին: Ու այդ էր արդարեւ իր դարուն, ԺԲ. դարուն, ողին այդ հարցին համար. Շնորհայի, որ Բնդհանրականին մէջ ընդարձակօրէն կը զրէ ամուսնութեան մասին, զրեթէ ոչինչ կ'ըսէ ամուսնալուծութեան վերաբերմամբ:

Հարկ դատեցինք այստեղ տալ այս քանի մը մանրամասնութիւնները, խորհելով որ անոնք կրնան օգնել հարցը իր էութեանը մէջ ըմբռնելու համար:

*

Խնդիրը այն չի կրնար ըլլալ հոս մեզի համար թէ ամուսնալուծութիւնը իբրեւ իրաւական ըմբռնում որքան է կամ չէ քրիստոնէական, Յիսուսի պատգամը որոշ է այդ մասին. «Ձոր Աստուած զուգեաց մարդ մի՛ մեկնեացէ՛»: Երկու աւետարաններն ալ տէրունական այդ վճիռն է որ կ'աւանդեն նոյնութեամբ: Տարբերութիւնը որ կայ երկուքին միջև, ո՛չ թէ վճիռին կը վերաբերի, այլ աւետարանողութեան: Երբ աշակերտները, իրենց հրէական մտայնութեամբ ծանր կը գտնեն Վարդապետին պատգամը և նորէն կ'անդրադառնան հարցին, Յիսուս կը պատասխանէ ըստ Մարկոսի (Ժ. 11-12). «Եթէ այդ մը արձակէ իր կինը և ուրիշ մը առնէ, շնութիւն կ'ընէ. նոյնպէս եթէ կին մը թողու իր այրը և ուրիշ մը երթայ, շնութիւն կ'ընէ»։ Իսկ ըստ Մատթէոսի (ԺԹ. 9)՝ «Ով որ կ'արձակէ իր կինը՝ առանց պտուկլուրեան պատճառի և ուրիշ մը կ'առնէ՝ շնացող է. արձակուածը առնողն ալ շնացող է»:

Եթէ Մատթէոսի մէջ ալ չլինէր «... մարդ մի՛ մեկնեացէ՛ն, պտուկլութեան պարագային մէջբերումը կրնար փոխել խնդրին բնութիւնը, բայց քանի որ այդ վերապահութիւնը բացատրութեան մէջ միայն կը յիշուի, անիկա ոչ թէ կ'այլալէ բուն սկզբունքը, այլ առ առաւելն թոյլտուութեան մը կամ «ներելով հրամայելու, այսինքն առ առաւելն բացառութեան մը ախարկած կ'ըլլայ»:

Խոստովանիլ պարտինք. աւելի համաձայն է քրիստոնէական բարոյականի՝ որ մարդիկ շնան սուրբ պահել իրենց ընտանեկան կեանքը. ասորը համար՝ ամեն զգուշութիւն նախապէս ի գործ դնեն իմաստութեամբ ընտրելու համար իրենց կեանքի ընկերը. յետոյ, արկածական զայթուկներու վրայ զիտնան բարձրէն նայիլ, և փոխանակ անկեալը ճախելու՝ հետամուտ լինին կանգնելու և ուղղելու զայն. զիտնան փոքրօրի զգացումներէ չտարուիլ միմեանց նկատմամբ, կասկածամտութենէ աւելի վստահութեամբ վերաբերուիլ իրարու, մեծ արժէք

չտալ բարուց կամ նկարագրի անհամերաշխութիւն ըստած տկարութիւններուն, որոնք հոգւոյ թուլութիւններ են յաճախ միայն և արուեստագործուած կամէնութիւններ. ու խորհելով թէ չկայ երկինք անամպ և ծով առանց ալիքներու, սիրով անուշել կեանքի դառնութիւնները և տեղի չտալ կործանարար գայթակղութեանց: Եւ արդարև, հարեանցի տկարակ մը բաւական է՝ համոզուելու համար թէ ամուսնական վէճերու ամենամեծագոյն մասը արդիւնք է անխելք ընտրութեան, կարճամիտ սրտնեղութեան, կեղծ պատուախնդրութեանց, նենդ թաքնախոհութեանց, փճացած բարոյականի, և յաճախագոյնս՝ ամուսնալուծութեւ կտրելիութեան մասին տածուած կանխիկ յոյսերու և ապահովութեան:

Կը ճանչնանք ընտանիքներ, ուր տնտեսական տառապանքը, առողջական մտատանջութիւններ, բնաւորութեան և խառնուածքի շեշտուած տարբերութիւններ ամենէն բուռն փոթորիկներ կրնային յառաջացնել, բայց ուր պարկեշտութիւնը, ուխտի նուիրականութեան զգացումը, զաւակներու սէրը և ընտանեկան մաքուր պատուազգածութիւնը կը գտնէ, կը սանձահարէ ամէն ինչ, և ուշ կամ կանուխ ի վերջոյ դրախտ մը կը շինէ հոն ուր փորձիչ կիրքեր դժուար միայն պիտի կրնային յառաջ բերել: Կը ճանչնանք բարեպաշտ և հոգւով կիներ, ուստի և յաճախ անուս, որոնք իրենց հրեշտակային վարքով հրաշք կը գործեն պարզապէս՝ խեղ և անկարգ ամուսիններու պատճառելիք աղէտքներէն փրկելու համար իրենց տան համբաւն ու ապագայի երջանկութիւնը:

Պզտիկ վիշտեր կան, որոնք կը նմանին անթեղուած կայծերու, զորս քիչ մը օդ կրնայ վտանգաւոր սաստկութեամբ տրծարծել յանկարծ. ու ամուսնալուծման յոյսը այդ դերն է որ յաճախ կը կատարէ անոնց վերաբերմամբ:

Խոստովանիլ պարտինք թէ Հռովմէականին պէս պիտի շարժէր Բիւզանդական Եկեղեցին ևս, եթէ կրցած ըլլար անկախ մնալ քաղաքային կամ պետական ազդեցութեանց ճնշումէն. ու այն ատեն նոյն կերպով իրեն պիտի հետեւէին բոլոր միւս արեւելեան Եկեղեցիներն ալ:

Բայց կենանք հոս: Զենք ուզեր այն տպաւորութիւնը տալ ընթերցողին թէ մեր դիտումն է առաջարկել որ բարեկարգութիւնը գործադրուած ատեն ջրնալուի ամուսնալուծման օրէնքը: Ատիկա, աւելի քան դժուարին այլ ևս, առ նուազն վտանգաւոր վիրահատութեան մը պիտի նմանէր: Այսքան դարերէ ի վեր բարեբերու մէջ մտած ու ժամանակի մտայնութիւններով մանաւանդ խորացած և տարրացած իրաւաբանքի մը դէմ հոսանքն ի վեր նաւելէն աւելի փաստ քան օրոնա միայն կրնայ յառաջ գալ: Բայց ուր որ խոհեմութիւն չէ նշգրտիկ գործածել՝ իմաստութիւն է կաղղուրումի և սնուցումի մեթոտը կիրարկել:

Ու, մեր կարծիքով, այդ ճամբէն չէ որ Զեկուցումը խմբագրող Մարմինը ուզած է մօտենալ խնդրոյն:

Իր տեսութեամբ, այս հարցի նկատմամբ Ճաւազդոյն կը լինի ընդունել Շահապիվանի ժողովին որոշումը. . . »: Ահմատկնալի է նախ մի միայն 15 դարեր առաջ գումարուած ժողովի մը տնօրինութիւններով կաշկանդուելու իմաստը, երբ անկէ ետքն ալ դեռ շատ անգամներ նկատի է առնուած ինչիւր ժողովներու կողմէ, և երբ Հայ կանոնադրեքին մէջ կան նոյն խնդրոյն վերաբերեալ

բազմաթիւ ազգային և օտար տրամադրութիւններ, որոնք կը ցուցնեն առ նուազն այդ մասին կատարուած աշխատանքի մը իրականութիւնը: Ինչո՞ւ զանց ընել համեմատական և համադրական մեթոտի մը առաւելութիւնը, նոյն ատեն անտեսելով միշտ աւելի մօտաւոր թուականներու մէջ եղածները:

Ստոյգ է թէ Շահապիվանի ժողովը, 447ին զումարուած, մեր ազգային եկեղեցական ժողովներուն շարքին՝ ամենէն պատկառելիներէն մին է, որ տեղի ունեցաւ երկու անամաներուն, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի վախճանումէն եօթը տարի վերջ, երբ, անոնց անձնական հմայքովը և իմաստուն առաջնորդութեամբը երկար ատեն պահուած կրօնական եկեղեցական և բարոյական ամէն կանոնաւորութիւն խանգարուեցաւ յանկարծ, ու մէկ կողմէն հայ պետութեան բարձումովը և միւս կողմէ պարսիկ կառավարութեան սադրանքներովը քաշալերուած անկարգութեան ողին ասպարէզ գտաւ աւերելու համար մեր ժողովուրդին ներքին կեանքը: Այդ ժողովը, անկարելի է չընդունիլ, ազգային զարթօնքի ամենէն գեղեցիկ պահերէն մին է, ուր ազգային, քաղաքական և ղինուորական ղխաւորները, մարզպան, հազարապետ, մաղխազ, իշխաններ, գաւառապետներ, գաւառականներ, կուսականներ, ազատներ, նախարարներ, եայն կը հաւաքուին ու եկեղեցւոյ ներկայացուցիչներու հետ միասին նստած, սիրոյ և միաբանութեան նախանձախնդրութեամբ կը ցանկան որ Ս. Գրիգորի, Ներսէսի, Սահակի և Մաշտոցի կողմէ դրուած կարգը վերահաստատուի: Ազգային գիտակցութիւնն է որ ազգին քաղաքական այդ շփոթ օրերուն Եկեղեցւոյ կը դիմէ՝ ժողովուրդին բարոյականը բարձր պահելու համար կրօնքի միջոցաւ: Իբր այս՝ մեր ազգային և եկեղեցական տարեգրութեանց մէջ քիչ են այս զումարման նմանները, և, այս իսկ պատճառաւ, անոր որոշումները մեր ազգային-եկեղեցական իրաւունքի աւանդականակալին աղբիւրներէն մին են: Բայց այս ամէնը իրաւունք չեն տար մեզի՝ բարեկարգական ձեռնարկի մը ատեն այս կամ այն խնդրոյն առթիւ կառչել միայն անոր կանոններուն:

Ժամանակին պէտքն էր որ հոն նկատի առնուեցաւ մեծ իմաստութեամբ, բայց ամէն ժամանակ իր պէտքը ունի՝ զոր պէտք է նկատի առնել իրեն ծընունդ տուող հանգամանքներու և իրմէ ծնունդ առնող պարագայից համեմատ, ու ոչ ազգասիրութիւն է և ոչ արդարութիւն՝ քսաներորդ դարու կարիքներուն իբր դարման առաջարկել Ե. դարու ըմբռնուհները:

Մեր առարկութիւնը ոչ թէ Շահապիվանի ժողովին օրինակին դիմելուն այլ միայն անոր կառչելուն մասին է, այսինքն այն մտայնութեան՝ որով կ'անտեսուին բոլոր միւս ժողովներն ու կանոնադիրքը ինքնին: Այդ ժողովը, իր կազմութեամբը և որոշումներովը թելադրական շատ ինչ ունի անշուշտ, բայց մեծադոյն թելադրութիւնը, պիտի ըսէի «յաւերժական դասը» զոր կրնար տալ անկա Հայութեան որ և է սերունդի, անոր ողին է ամենէն աւելի, ազգը վերականգնելու կամ կործանումէ փրկելու համար իր եկեղեցիին միջոցաւ իր կրօնքին բարոյացուցիչ գորութեան դիմում ընելու ողին:

Այս ընդհանուր նկատողութենէն վերջ եթէ հարկ ըլլար կանգ առնել քանի մը մանրամասնութեանց առջև, այսինքն այն պարագաներուն առջև, զորս «Զեկուցում»ը երկնող Մարմինը Շահապիվանի որոշումներուն ներշնչումին

տակ ամուսնալուծման պատճառ կը համարի, պիտի չքաշուէինք անոնց մէջ առաջինը ցուցնելէ Ամուլթեան պարագան :

Ըսե՛նք նախ թէ այդ մասին Շահապիվանի բանաձեւումները շատ յստակ չեն . պարագայ՝ որ Գօշի այդ մասին գրուածներուն մէջ ալ կը տեսնուի . մտածումի կամ թերեւս զրգութեան աղօտ կէտեր կան անոնց մէջ, որոնք կրնան հակառակին ալ տանիլ միտքը . այնպէս որ ուղիղ չի թուիր անոնցմէ անմիջապէս այդ եզրակացութիւնը հանել : Եթէ արդար իսկ լինէր այդպէս հետեւաբանել, դեռ հարկ պիտի ըլլար քննել թէ այդ մեծ ժողովը իր ժամանակին մէջ զգացուած ինչպիսի հարկեցուցիչ շարժառիթներէ մզուած էր այդպիսի որոշումի մը :

Յամենայն դէպս, ամուլթիւնը ամուսնալուծման պատճառ համարելով՝ «Զեկուցում»-ի Մարմինը ամուսնութեան նկատմամբ իր մտածողութիւնն է որ կը մատնէ : — Որդեծնութիւնը, ամուսնութեան ամենէն ցանկալի հետեւանքներէն մին անտարակոյս, անոր նպատակը չէ սակայն, որպէսզի իբրեւ իր նըպատակէն վրիպուած գործ՝ չ'նշուի ամուսնութիւնը : Այդ նպատակը երջանկութիւնը և սէրն է զերազանցապէս : Եւ յետոյ, միայն արիւնէն սերած ծնունդը չէ որ զաւակն է մարդուն, այս բանական և բարոյական էակին . ինչ անծին կիներ կամ այրեր, բազմածնունդներէ շատ աւելի կրնան երջանկանալ հողեր ծննդականութեան բեղնաւորութեամբ . առոր չէ՞ միթէ որ կ'ակնարկէ Սաղմոսին սքանչելի խօսքը . «Բնակեցուցանէ զամուլն ի տան ուրախամիտ, որպէս մայր որդւովք բերկրեալ» : Ամուլթիւնը, երբ կամքէ անկախ վիճակ է մարդուն կամ կնոյ մէջ, քրիստոնէական չէ բնաւ պատճառ համարել ամուսնալուծութեան, վասնզի անմեղ մը թշուառ ընելու ամենէն անողայ կերպն է : Խօսք չունինք, սակայն, երբ խնդիրը դիտաւորեալ ամուլթեան վրայ է, որ ոճիր է թէ՛ ֆիզիզական և թէ՛ հոգեկան տեսակէտով :

Չափազանց առաձգական, եթէ ոչ անարդար, կը գտնենք նոյնպէս «Ֆիզիզական և հոգեկան արատներուն» պատճառները : Այդ տկարութիւնները, եթէ ամուսնութենէ առաջ գոյութիւն ունեցած բայց իրարմէ թաքցուած վիճակներ են, պէտք է անշուշտ որ նկատի առնուին, զի իբրեւ խաբէութեան արարք կրնան իրաւունք շինել ոչ թէ լուծելու այլ չեղեալ նկատելու ամուսնութիւնը . իսկ եթէ ստուգուի որ կենսակցութեան վերջ գոյացած են անոնք, ամուսինները միասին պէտք է քաշեն վիշտին սայլը, երկաքանչիւրը իր միխթարութիւնը փնտռելով իր լծակիցին միխթարութեանը մէջ, որ երջանկութեան ամենէն սուրբ ձևերէն մին է : — Ու քիչ չեն բնաւ այդպիսի ամուսինները, որոնք քրիստոնէական բարոյականի փառքերէն են, խաչին պարծանքովը երջանկացած հոգիներ :

Գալով «արեցողութեան և անհաշտ բնաւորութեան» պատճառներուն, չարժեք յամենալ նոյն իսկ անոնց առջև . բարոյականի գորութեան և քրիստոնէական դաստիարակութեան մասին իր հաւատքը կորսնցուցած պէտք է ըլլայ մարդ, այդ կարգի թերութիւններուն մէջ ամուսնալուծութեան պատճառ գտնելու համար : Ձե՛նք ճանչնար զինեմոյներ, որոնցմէ սուրբեր և առաքինութեան տիպաբներ դուրս բերած են ի վերջոյ բարի ազդեցութիւնները եւ ժամանակը . ու չե՛նք ճանչնար նաև զգաստ բարքի և համբերութեան դիւցազուններ, որոնք

մինչև վերջին շունչը իրենց շրթներէն չեն հեռացուցած չարչարանքին բաժակը, անոր մէջ տեսնելով իրենց համար փրկարար փորձութեան պատահութիւն մը:

Ձենք կրնար ջնջել ամուսնալուծութեան օրէնքը, բայց պարտինք հնաւարտութեան սահմանին մէջ սեղմել զայն: Հակառակը անկարգութեան պիտի տանէր Եկեղեցին և ո՛չ թէ բարեկարգութեան: Զայդ կը պահանջէ ընկերութեան բարին և ընտանեկան բարոյականը:

Ոչ ոք կրնայ ապացուցել թէ ամուսնալուծութեան օրէնքը յաճախուած միջավայրերուն կամ ժողովուրդներուն մէջ ընկերութիւնը աւելի բարեկարգ եւ ընտանիքները աւելի երջանիկ են քան անոնց մէջ ուր այդ օրէնքը իր նուազագոյն աստիճանին վրայ է. ընդհակառակն:

Ուղիղ չէ պատմութեան միայն հեռաւորագոյն թուականներուն սեւեռել հայուածքը, այս մասին խորհուրդ և օրինակ փնտռելու համար: Շնորհալիի դաւրէն մինչև Մակար Ա.ի թուականը, մեր Եկեղեցւոյ իրաւաբանութիւնը շատ չէ դժբաղած ամուսնալուծութեան հարցերով. բայց ժողովուրդը, այդ միջոցին, իր ամենէն դժբախտ օրերուն ալ կրցած է բարձր բռնել իր ազգային և ընտանեկան բարոյականը, երբ, ստիպողական պարագաներուն մէջ, հայրապետական տնօրինութեամբ կը վճռուէր հարցը:

Անմոռանալին Խրիմեան Հայրիկ, որուն օրով առաջին անգամ թուլցաւ օրէնքին խստութիւնը այդ մասին, ինքն ալ դժգոհ ատոր հետեւանքէն, օր մը պատուեց ամուսնական խնդրոյ մը համար ժողովներէն իրեն մատուցուած տեղեկագիրը, և պարտադրեց իր կարծիքը. ու, այդ մասին իրեն եղած օրինական չիտողութեան, տրաքոնական շեշտով մը պատասխանեց միայն. «Շարքեր կան, որոնց մէջ Եկեղեցւոյ օրէնքը Հայրապետին խիղճն է»:

Այժմ, ընդհանուր սանձարձակութեան և տարօրինակ մտայնութեան այս դարուն մէջ, երբ ընտանիքներու ճակատագիրը կը վճռուի հասարակ դատաստանականներու սեղանին վրայ, շատ տեղեր, եթէ ոչ ամենուրեք, այդ օրէնքը կիրքն է ամենէն աւելի, կողմնակի եւ կողմնակցական նկատումներու եւ հաշիւներու զգացումը՝ իրաւական ըմբռնումներու անընդունակ և ընկերութեան ու ընտանեկան բարոյականութեան անհասկցող մարդոց, որոնք յաճախ կը խաղան ամուսնական կեանքի սրբութեանց հետ այնպէս ինչպէս զուարճանքի սեղանին շուրջ հաւաքուած խաղարկողներ:

Բարեկարգութիւնը այս ցաւազկն զիճակին ջնջումովը միայն կրնայ արժեցնել ինքզինքը, եւ ատիկա կ'ըլլայ քրիստոնէական արդար եւ բարոյացուցիչ օրէնքներու հրատարակութեամբը եւ զանոնք բարխդձօրէն դործադրելու դարձմաներու եւ միջոցներու ստեղծումով միայն:

* * *

ԿՐԹՆԱԿԱՆ

ՅԱԽԵՐԺԱԿԱՆ ԵՒ ԳԵՐԱԶՈՒՆՑ Է ՍԵՐԲ

(Վ.Երախովսան բար. Կիր.) (Ա. Կորճն, Ժ.Գ.-Ժ.Գ. 5)

Յաւերթական է, այսինքն վերջ չունի (= «ոչ անկանի»)։ և դեր ի վերոյ է քան ամէն ուրիշ առաքինութիւն է «Մեծ քան զսոսա»)։ Ու թէ՛ այսպէս է ան և թէ՛ այնպէս, որովհետեւ ո՛չ թէ երկրաւոր այլ երկնային է իր վախճանը։ «Մտադիւ մըն է ան, որուն թերթերը պիտի չթափին բնաւ»։

Մարդը Աստուծոյ ծանօթութեան տանելու համար մարդկային ճիգերէ և մարդկորէն նկատումանէ հնարաւորութեամբ բոլոր առաւելութիւնները — խօսքի ոյժ (մարգարէութիւն), սրտի աշխոյժ (լեզուախօսութիւն), մտքի ճարտարութեամբ (գիտութիւն) — ամէնքն ալ պիտի անցնին՝ ջնջուին հոս, մեր գէպի միւս կեանքը մտնելէ առաջ։ Ղի հողին անոնց պէտք պիտի չունենայ այլեւ՝ Աստուծոյ տեսութեամբը լուսաւորութեամբ այն գերբերկային ուրարտի մէջ։ Բայց պիտի մնայ սէրը, իրեն յաւերթական աչքը որով մարդը այստեհեան հոն անընդմիջաբար պիտի տեսնէ և ճանչնայ զԱստուծաւ։

Ինչ որ ունինք մինք հոս իբրեւ գաղափար ի մասին աստուծամային իրաց, կըցկըտուր տպաւորութիւններ և կողմնակի մակարեութիւններ յաճախ, կը նմանին հին մետաղեայ հայելիներու ցոլացուցած աղօտ պատկերներուն, որոնք տկար չէափով մը կրնային տալ իրականին նմանութիւնը։ Հոն, ճշմարիտ և վերին այն կեանքին մէջ, որ անմահութեան կեանքն է, հողին սիրոյ լոյսին մէջ պիտի տեսնէ զԱստուծաւ ո՛չ թէ ցոլացումի մը ընդմէջէն այլ ուղղակի, ճշմարիտ, ինչպէս բարեկամ մը որ կը նայի իր բարեկամին աչքին մէջ։ ու պիտի ճանչնանք հոն զինքը այնպէս, ինչպէս իր սրտազիտութիւնը կը ճանչնար զմեզ հոս, այս կեանքին մէջ։

Գրիտտոնեան հաւատքին և յոյսին ճամբով երբ մտնէ ներս այդ կեանքէն, իր մէջ պիտի զգայ հոգեկան հասունութիւն մը, որ զինքը ընդունակ կը դարձնէ Աստուծոյ և աստուծամայինին բարեմտութիւն։ Ինչպէս մանկան թոթովանքը յստակ խօսքի, և անկապ մտածմունքը պայծառ մտախոհութեան կը փոխուի չափահաս մարդուն մէջ, նոյնպէս մահականացու կեանքէն գէպի անմահութեան մեր վերելքը կամ սուտքը անսահման յա-

ռաջգիտութիւն մը պիտի իրականացնէ մեր մտածումներուն և հասկացողութեան մէջ։

Բայց որպէսզի այդ հասունութիւնը այս աշխարհէն իոկ բնական աճուածով մը ընթացնայ գէպի իր վախճանը, երբ դեռ երկրի վրայ ենք, մինչ տարիքի լրումով և մարմնական կազմին նուազման հետ կը սկսին տկարանալ մեր կարգ մը առաւելութիւնները, պէտք է ջանանք որ սէրը մնայ միշտ իր ոյժին մէջ, հաւատքին և յոյսին հետ շարունակ, բայց ասոնցմէ աւելի դերազանց բարձրութեան մը վրայ, այսինքն մարդկային այդ հոգեվիճակներուն քով ինքը պահելով յաւատ իր աստուծամային նկարագրի։

Ձանալ այդ մասին, ի՞նչ պէտք է լինի հաւատացեալին կեանքը անկաշտ քրիստոնէական արժէքի մը վերածելու միծաղոյն ճիգը։ մշակել հողին մէջ սէրը ամենէն աւելի, առանց թէ և անտեսելու ուրիշ բարի ձիրքերն ալ։ Ձա՛յր կը հասկնանք առաքեալը, երբ կըսէ. «Ձիւս երթայք սիրոյ և նախանձաւոր լիութեւ հոգեւորացն»։

Մեր աշունագոյն ձգտումներուն սեւեռակէտը և տնչանքներուն առարկան՝ ան՝ սէրը միայն պէտք է լինի։ Ան պիտի ուղղութիւն տայ մարդուս միւս շնորհներուն, թափանցելով անոնց մէջ և սրբագործելով զանոնք։ Հողեւոր կեանքը, առանց իրեն և լոկ անոցմով եղած պարագային, կը կորսնցնէ իր քրիստոնէական իմաստը։

Ու հետամուտ եղած կ'ըլլանք սիրոյ, ըստ մտաց Գոգոյի, երբ մեր աշխիւ կրիքներուն կամ շնորհներուն մէջ նախընտրութիւն կուտանք ամենէն աւելի անոնց, որոնք մէջ սէրն է տիրական զգացումը։ այսպէս, իր օրինակով, երբ կը նախադասենք հողւով քարուզելու (= մարգարէանալ) շնորհը հաւատքի մտեռանգութեան (= լեզուախօսութեան) շնորհէն։ զի սէրը առաջինին մէջ աւելի խոր է և մեծ, քանի որ, իբրեւ միջոց միջոցաւորութեան և ուսուցումի, այլոց օգուտին կը ծառայէ, մինչ երկրորդը, անձին հոգեկան կազդուրումին աւելի ձգտող, այ՛ն ատեն միայն կրնայ ծառայել նաև ուրիշներուն՝ երբ կարելի կ'ըլլայ հասկնալի լեզուով և միկնարանութեամբ մատչելի ընել զինքը ամենուն։

Ընկերային քրիստոնէական բարգաւաճումին, առաքեալին բառով՝ «Եկեղեցւոյ շինութեան» պէտք է ուղղուին աւետարանով ուսուսուողութեամբ հոգիներու բովանդակ իղճն ու մտածումը, այսինքն սէրը, այն կեանքին մէջ ալ պէտք է ներգործէ գերազանց և յաւերթական զօրութեան ազդուութեամբ։

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈԹԻԻՆԸ ԱՉԱՏԱԹԻԲԱՆ ԿՐՈՆԵ Է

(Վերադարձված Կիր.)

(Գաղ. Գ. 28 - Գ. 7)

ձշմարտութիւնն՝ զոր սչ ոք պիտի կա-
րենար մերժել՝ ճշգրտօրէն բանաձեւուած
ա՛յնքան հոգեշունչ պատգամներէ և քսան
գարերէ ի վեր շարունակ հաստատուած
այնքան փորձառութիւններէ վերջ։

Եթէ ազատութեան հիւր խիղճն է ար-
գարեւ, այսինքն եթէ խղճմտանքէն է որ կը
սկսի ազատութիւնը մարդուն համար, ո՞րն
է երկրի վրայ այն կրօնը՝ որ քրիստոնէսու-
թեան չափ պատկառ դիրք ունեցած ըլլայ
հոգեկան կեանքի այդ ներքին և ամենէն
նուիրական զգայարանին հանդէպ։ Քրիս-
տոնէական հասարակաց զգացումին համար
Աւետարանի հաւատքով լուսաւորուած խիղ-
ճը Աստուծոյ աչքն ու ձայնը և Ս. Հոգիին
վկայութիւն է մարդուն մէջ, և հետեւա-
բար իր հիմին վրայ խորսխուած ամէն զօ-
րութիւն, ազատութիւնը մասնաւորապէս,
աստուածային է և աւետարանական։ Դարձ-
եալ, եթէ բարոյական օրէնքին, այսինքն
պարտքի և իրաւունքի գիտակցութեամբը
լուսաւորուած մտածումին ծնունդն է ա-
զատութեան ձգտումը, չկայ աւետարանէն
աւելի պարարտ գետին մը սւր պղծ օրէնքը
կարենայ խորունկցնել իր արմատները և ա-
ճիլ իրական բարձրացումով։ Քրիստոնէա-
կան ճշմարտ կեանքը Աստուծոյ զգացու-
մովը ոգեւորուած իրականութիւն է գերա-
մանցապէս. ու այդ ոգեւորութեան անվը-
րէպ և ամենէն գեղեցիկ արդիւնքն է ա-
զատութիւնը, որովհետեւ «Ուր հոգի Տեսուն
է՝ անդ ազատութիւն է» (Բ. Կորնթ. Գ. 17)։
Ազատութեան կանչուած է քրիստոնէան,
իր կոչումն է ազատութիւնը (Գաղ. Ե. 13),
այդ բառին աշխատագոյն և հոգեւոր իմաս-
տով անշուշտ, այսինքն պայմանաւ որ ա-
նիկա պատրուակ մը չըլլայ ըստ մարմնոյ
ապրելու, այլ աւրիթ միշտ՝ սիրով միմիայն
և Աստուծոյ ծառայելու (Գաղ. Ե. 13 ա.
Պետր. Բ. 16)։

Բայց քրիստոնէութիւնը ազատութեան
կրօնն է այն պատճառաւ մասնաւորապէս
որ իր շնորհիւ և յատկապէս որ մարդս կը
գիտակցի Աստուծոյ հետ իր յարաբերու-

թեան հուսկանը։ Այդ յարաբերութիւնը,
ըստ ուրիշ կրօններու, երկրիւն է. Աստուած
Տէրն է անոնց հաւատացեալներուն համար,
որոնք, իբրեւ ծառաներ, պէտք է սոսկու-
մով լեցուած Պան միշտ անոր հանդէպ։
Գրեթէ այդպէս էր Նոյն իսկ Մովսէսակա-
նութեան մէջ, ուր Աստուծոյ և մարդուն
աղերսը կը ճշգուէր օրէնքին միջոցաւ։
Քրիստոնէութիւնն էր որ հասկցուց մարդուն
թէ Աստուծոյ գերազանց ստորագելին հան-
դէպ մարդկութեան՝ իր Հայրութիւնն է,
տիտղոս՝ որուն առջեւ բոլոր մարդիկ ինք-
զինքնին եղբայր պիտի զգան հանդէպ մի-
մեանց և որդիք Աստուծոյ։ Բայց այդ որ-
դիւնութիւնը գործը պէտք է լինի հաւատքով
ծնունդի մը, ներքին զգացումի մը, խղճի
ներքին վկայութեան մը, զոր Աստուծոյ
մտածումը պիտի յառաջ բերէ անոր մէջ,
եւ արտայայտուի սրտին խորէն փրկած
խանդավառանքի ձայնի մը մէջ. «Աբբա,
հայր»։ — Իսկ Աստուծոյ որդիութեան այս
գիտակցութիւնը ուղիղ և պայծառ հետե-
ւանքն է իր ազատութեան գիտակցու-
թեանը։

Այդ զգացումն է որ մարդուն մէջ շինեց
և պայծառացուց իր անձնիշխանութեան
և արժանապատուութեան զգացումը, բարձ-
րացուց կիներ իր անկաճութենէն, առաջին
օրէն սկսաւ քակել գերութեան շղթաները,
ձեռնարկեց ջնջել դասակարգային խտրա-
կանութեան ոգին, ու դիրքի և պայման-
ներու տեսակէտներէն բաժնելով՝ արժանի-
քի ճշմարտութեան մէջ դրաւ հաւասարու-
թեան սկզբունքը։

Ժողովուրդներու ազատութեան գործն
ալ անուաճալի պտուղն է քրիստոնէական
կրօնի մասնաւոր ծնած այդ սկզբունքին.
ամենէն ընկճուած, ամենէն յետադէմ և
անքաղաքակիրթ ժողովուրդները և ազգե-
րը, քրիստոնէութեան լոյսը իրենց մէջ ծա-
ղելէն վերջ ունեցան անվրէպ ազատու-
թեան զգացում, իրենց ինքնութեան և ազ-
գային գիտակցութեան կեանքը և քաղա-
քակրթական մշակոյթ։ Բայց երանի՜ այն
ազգերու, որոնք կրնան իրենց կեանքին
մէջ կիրարկել այդ սկզբունքը առաքեալին
հասկցած ոգւով միայն։

Թ. Ե. Գ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂՆԱԿԱՆ

ՈՍԿԻ ՏՈՂԸ

Փառէն յոգնած, ու անցեալէն վիտուռ,
 Մեծ իմաստունն արեւելի Սողոմոն,
 Արժանական պարսէզի
 Աւազանին ջուրին մէջ
 Կը դիտէր,
 Պատկերն աւեր իր դէմին:

Հորիզոնին վրայ հեռուն,
 Արեւ սկիհ արիւնի,
 Անձրեւն իր հուր կը տեղար
 Լեռներուն գոգն արոյրէ:
 Աւազանին շուրջ մարմար,
 Կարծես բանուած ծաղիկներ
 Փըղղոսկր են ու գոհար:
 Արեւի շող, վարդի բոյր,
 Հեռուն ամպեր ոսկեթոյր,
 Կեանքէն խոնջած իր սրտին,
 Զունին այլեւս կազդոյր.
 Ծառերուն շուրջ իսկ ծանր է
 Իր խորսակուած ուսերուն:

Ու զըխուր է իր հոգին
 Բեկուած փառէն արեւէն,
 Ու սըլաքէն վայելի:
 Համակ խռովք ու արիւն,
 Արեւն յոգնած թիթեռնիկ
 Ալ կ'ամփոփէ իր թւերն
 Ու աշխարհին կը նայի,
 Ինչպէս արժան անցեալին:

Եզոմ, Մովսէս, Դամասկոս,
 Քիրամ, պալատ ու սահար,
 Գանձեր սուսակ ու գոհար,
 Յուներ ոսկի ու բարեփռ,
 Սէրեր երազ ու հաւիտ,
 Իր անցեալի մասեանին
 Կը բանան խորք մըթին,
 Ուր կ'արիւնի սակաւին

Չամոխուած սէր մ'անանուն
Սարայի մեծ քաղունդոյն:

Արեւն արդէն նքստէ է,
Լեռան ուսին վիրաւոր,
Աւազան լին արիւնի.
Որուն ոսկի խորքին մէջ
Արեւն յանկարծ յուզումով
Իր պատկերին փոխ՝ նրման
Երբեմնի իր մանկութեան
Կը գրքնէ դէմք մ'աղուածիլ,
Որ վարսերով իր գանգուր
Բեհեզ ուսայն մը ինչպէս,
Լոյծ ջուրերու երեսին,
Կը դարձնէ զինքն իրեն:
Ինք խորումած ու ճիւղոր,
Ան մեհաբնի պէս փափուկ,
Համակ համբոյր թարմութիւն:
Յուզում, խրոնով ու պատահմ
Ներկան անցեալ փոխ փոխ:

Ու Սողոմոն կեանքի մէջ,
Առաջին հեղ ըլլալով,
Զգաց թրջիլն աչերուն:
Առաւ գրիչ, ու գողոյց,
Նըբաններով դրոշմեց
Տողը ոսկի իր կեանքին.
Միշտ իրեն հետ պըտըտող
Մազաղաթին վըրայ բաց.
Կարծես շիրմի մը վըրայ.
Ունայնութիւն ունայնութեանց
Անկեանքն ինչ ունայն է:
Լեռան ետին կը մեռնէր
Արեւն հըսկայ թիթեռնիկ,
Աւազանի ծոցին մէջ՝
Իմաստունն ու պատահմն:

* * *

Ու նայեցաւ տառերուն,
Ոսկին եղած էր մոխիր,
Իր փառքին պէս անյարիւր:

ՄԱՏԵՆԱԴՈՍԱԿԱՆ ԱՎԱՐԱՐՈՒՄ

ԱՐԵՎԻԿԵ ԻՐ ԲՈՑԵՆԻՆ ՄԷՋ, (Ա. ԹԵՐ-
զիդաբեան). 89. էջ 246: Տպգր. Տէր Յակոբեան,
Բաքի, 1938:

Կարգացուելիք բայց մանաւանդ ինք-
զինքը կարգացնող գիրք մըն է այս սիրուն
հատորը: ոչ միայն որովհետեւ անոր նիւթը
առնուած է կեանքէն՝ իր դարուն ամենէն
մեծարժէք Հայերէն մէկուն և ամենէն սի-
րելիին, որ իրիմեան Հայրիկն է, այլ նաև
որովհետեւ գրուած է անկիա զգացումով և
զատուածութեամբ հաւասարապէս. այսինքն
սիրազեղ հայրենակիցի գործովով և իրերն
ու գործերը ըմբռնող ժամանակակիցի և ա-
կանատեփի հասկացողութեամբ:

Ուսումնասիրութիւն մը կամ զրական
ձեռնարկ մը չէ ան. հեղինակը ո՛չ թէ այդ-
պիսի մատչեցութենէ մըն է որ տարուած
կ'երեւի իր այս էջերուն վրայ, այլ այն զի-
տակցութենէն աւելի՝ թէ ունի իր սրտին և
յիշատկութեան մէջ կարեւոր գիծեր և նիւթեր այդ
պաշտելի անձին ներքին կեանքէն, որոնք
չուզեր որ իրեն հետ կորսուին ի վերջոյ: Ու
պէտք է խոստովանիլ թէ ա՛յս տեսակէտով
նոյն իսկ՝ այս հրատարակութեամբ ծառա-
յութիւն մըն է որ կը մատուցանէ ան պատ-
մութեան և արդարութեան իմանգամայն:

Շատ են իրիմեան Հայրիկի կեանքին
երեսները, ոչ միայն իր հոգեւորականի,
գործիչի, վարժապետի, մտաւորականի,
բանաստեղծի շնորհներուն թուովը, այլ
նաև իր գործունէութեան զանազան հան-
գրուանները հանգիստացած վայրերովը, ու-
րոնց ամէն մէկին մէջ Մեծ Հայք մեծա-
գործութեան յիշատակներով և յաւերժա-
ցած: Պր. Թէրզիպաշեան այս վերջիններէն
մէկուն մէկ մասն է միայն որ նկատուի կ'առ-
նէ այս գիրքով, Վանայ Առաջնորդութեան
(1879-1885) վեցամիայ շրջանը ստույգ: Աս-
կէ՝ գործին խորագիրը: «Արծիւը իր բոյնին
մէջ»:

Այդ շրջանը Հայրիկի կեանքին ամենէն
բեղունը չէ թերեւս, բայց ապահովաբար
ամենէն նշանակալիցներէն մին է ան, ուր
մարդը իր ինքնութեանը մէջ կ'երեւի որո-
շապէս բարացուցական գիծերով: Նոր վե-
րագործած Պրիլինէն, ուր աշխարհի պատ-

րանքը շատ բան զեղչած էր իր հին երա-
զին վառքէն, Վաստիորէ հեշտ կեանքէն կը
նախընտրէ ան իսկոյն հայրենիքի տաժան-
ները. ու կ'երթայ հոն, խրատուած թերեւս՝
բայց ոչ յուսալքուած, աւելի ամուր փոր-
ձառութեամբ մը լոյսերովը առաջնորդելու
համար ժողովուրդին, աւելի ճիշդ՝ թոյլ
չտալու համար որ անոր հոգեւոյն մէջ մոխ-
րանան իր ապագային հաւատքն ու սէրը,
որոնց մշակուածին համար ոչինչ էր խնայած
իր երիտասարդութեան օրերուն:

Հոն են ամէնքը. Զօր. Կամսարական,
Ռուսոյոյ զինուորական և քաղաքական ներ-
կայացուցիչը, այժմ աւելի սթափ թերեւս՝
բայց միշտ ազգասէր, Փորթուպաշեան՝ շա-
րունակ շողիլ վրայ, իր աշակերտներէն՝
Սրուանձտեանց, Հայրիկի հոգեւոյն այս ա-
նոյշ ծնունդը, Երեմիա վրդ.՝ «Հայրենա-
սիրութիւն Հայոց»ի, և Ս. Տէվլիանց «Շա-
հէն ի Սիպրի»ի հեղինակները, Աղափի-
եան, Պոզոնս եպօ. Մեղիքեան, ու Պաշա-
տուրը, Աղթմարի «Կեթրակոս»ի, ինչ-
պէս կը կոչէին զինքը թուրքերն ու քուր-
դերը, աչազուրկ Նրամեանը, իր ամբողջ
մարմինովը տեսողութիւն և հոտառութիւն
այդ կրթական գործիչը, դպրոցները, ըն-
կերութիւնները, ազատականներու և պահ-
պանողականներու գունդերը: Լիմն ու Կոռու-
ցը, իրենց անապատացեալ ամայութեամբ
բը, և Վարազը, Հայրիկի սրտին մաքուր
թովքին՝ հին յոյգերու և անշէջ յոյսերու
այդ վառարանը, ու ամբողջ ժողովուրդը
«Վաստիորական աշխարհ»ին, որ հակառակ
մեծ սովին զալարող տապնապնեւուն, կը
պահէ միշտ իր կենդանութիւնը:

Ամէնուն քաջամանօթ, ամէնքէն քաջ
ճանչցուած, անոնց մէջ է հիմակ նախկին
Պատրիարքը, Առաջնորդի խոնարհ տաղու-
սին մէջ ամփոփուած, բայց իր անձին,
խօսքին և նկարագրին հմայքովը որ և է ա-
տենէ աւելի տալուարիչ, իր ժողովական
գործառնութիւններուն, ժողովրդական շը-
փուծիներուն և կառավարութեան հետ յա-
րաբերութիւններուն մէջ միշտ պատկառելի
իր ընթացքին մէջ չափաւոր, բայց իր իտէա-
լին միշտ հաւատարիմ:

Պր. Թէրզիպաշեան, այդ թուականին
դեռ նորածիլ երիտասարդ, որդի Վանայ
ամենէն նահապետական և յարգուած տու-
ներէն մէկին, գաւազ ազգասէր հօր մը,

զոր Հայրիկ իր մտերմութեամբ պատուած է միշտ իբրեւ զործակից մը, անոր միջոցաւ կամ անձամբ ամէն օր Նիրմանի կեանքէն ու զործունէութենէն ունեցած է տեղեկութիւն մը կամ տպաւորութիւն մը, զորս ան կը դասաւորէ և համադրաբար կը ներկայացնէ այս հատորին մէջ, ժամանակին հետ հանգչած, զտուած և ճշմարտութեան կշիռքը զտած տրամախոհութիւններով:

Ըսինք թէ ուսումնասիրութիւն մը չէ այս գիրքը. գրեթէ մանրագիպական հետաքրքրեալ անտիկութեամբ տողուած պատմութեանքները յաճախ վէպի տպաւորութիւնն է որ կուտան արգարեւ ընթերցողին. քայքայ առիկա հեղինակին գրելու, գուցէ և խօսելու ձեւն է միայն: Որոշ է գէժքերը և դէպքերը գիտելու իր շնորհքը, որ ուսումնասիրող միտքը կը մատնանչէ իր մէջ. առանց ատոր պիտի չկարենար նշմարել եւ երեւան հանել պատճառականութեան գիծը, որով եղելութիւնները կը շղթայաւորուին իրարու հետ. պիտի չկարենար ըմբռնել ամբողջ հոգին որ մերթ անտարբերութեան և մերթ բռնկումի երեւոյթներով կը յայտնէ ինքզինքը իր բոլոր տարօրինակութիւններովն անգամ միշտ համակերելի այդ ժողովուրդին մէջ, որուն ամենէն կարկառուն գիծը եղաւ միշտ ազատատենչութիւնը եւ ազգասիրութիւնը:

Ուշագրաւ է մանաւանդ բարբի և մտայնութեան տիպարները ներկայացնելու իր ճարտարութիւնը. նշանաւոր են այդ տեսակէտով Գեօր Բազաւուրին գէժքը, «Բշխաններուն ծեծը» զլուխին մէջ. անտանելի գիծով մը, որ ամէն օր յանդմուտներէ յանգզութիւն կը վազէ, քայքայ որուն մէջ միշտ արթուն է ազգային ուղիմտութեան զգացումը. «Սովին փաշան» սովին ատեն ժողովուրդին հանդէպ գթասրտութիւնը իր աստիճանի խելաքի աստիճանին հանող կին մը, որմէ կը քաշուին ամէնքը, նոյն իսկ կառավարութիւնը. «Հայասէր Գուրգ Մուրաւա պէյ»-ը, որ իրապէս անհնգ հոգիի մը աշնուականութիւնը ունի, իր «Պօղ-շայրովը անուանի թագէտ» միջոցով, որուն սուրբի համարաւ կացութիւնները կը փրկէ ճգնաժամային վայրկեաններու մէջ. Վարազի Յուսիկ վրդ. ը, զոր Հայրիկ ճնոր նաբեկացի» էր կոչեր իր ներանձնական վերադասութեան համար. ամէնքն ալ համակրող-

ներ Նիրմանի: Հետաքրքրական են նոյնպէս Պօղոս եպս. Մելիքեանի և Ռաչատուր կաթողիկոսի պատկերները, որոնց մէջ անաւարտէն կը ներկայացուին հանրային զգացումին քիչ մը շատ դատաւիտեալած այդ եկեղեցականներուն լաւ և յոռի կողմերը:

Ընթերցողներէն շատերուն համար ապահովապէս նորութիւն մը պիտի երեւի Հայրիկի և Սրուանձտեանի մտածմանց անհամաձայնութիւնը ազգային ուղղութեան տեսակէտով, որուն համար վարդապետը ի վերջոյ կը հրաժարի Վանայ փոխանորդութենէն և կը մեկնի. քայքայ ի՛նչ վսեմ է երկուքին բաժանումի պահը, ուր հօրը և որդիին մէջ աւելի քան երբեք ի յայտ կու գայ օժտուած հոգիներու բարձրութիւնը: Անհունապէս սրտազրաւ է նոյնպէս «Տէր Յուսիկ» որդի» նորընծային առաջին պատարազին պատկերը, ուր զաւակին սիրտը հօրը հողոյն փրկութեան համար իր ցմահ ուխտովը կ'անմահանայ: Իսկ այն թափօրը, որուն ինք Հայրիկն էր զլուխ հանցած, ի վերջոյ՝ Լիմէն Վան բերելու համար իր հակառակորդը, Մելիքեան եպս. ը, իբրեւ Առաջնորդ յաջորդելու համար իրեն. . . : Նիրման» ճշմարտ փիլիսոփայի մը բարձրութեան վրայ է այդ տեսարանին մէջ. խաղաղաւէր, իմաստուն եւ շրջահայեաց գործիչ մը սքանչելի վարչապետութեամբը կ'ուզէ ան բռն ժողովուրդին թէ դեռ պէտք ունի կրթուելու անոր խարազանի դասաբանին մէջ:

Կարելի էր դեռ շարունակել այս շարքը գէժքերու, տիպարներու և գրուածքներուն, որոնք աւելի կամ նուազ ուղղակի առնչութեամբ Հայրիկի հողոյն ծալքերը կը լուսաւորեն, մին քան զմիւսը անկի գեղեցկօրէն ի հանդէս բերելով քրիստոնէական բարձր հողոյ, մաքուր ազգասիրութեան, զմայլելի բարոյականի և սուրբ սիրոյ մեր մէջ անհաւատարմի մնացած այդ մարդը, Հայրիկն Հայոց:

Մեծ հայրենասէրին՝ Նիրմանի՝ իր իսկ հայրենիքին մէջ ունեցած վերջին պաշտօնավարութիւնը պատկերազարդող այս հատորը պատեւ, անմոռանալի գասիր ունի իր մէջ անոնց համար, որոնք՝ իբրեւ զապափարի մարդ և հողեւոր պաշտօնեայ՝ պարտականութիւն ունին քրիստոնէական հողով եւ ազգային զգացումով հովուելու Աստուծոյ իրենց յանձնուած ժողովուրդ մը:

Բայց պէտք է կարգաւ այս գիրքը, ու Պր. Թէրզիպաշեանի շնորհակալ ըլլալ ահա համար:

ՊԼՏՄԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

ՊՈՐՏՈՑԻ ԱՆԱՆՈՒՆ ՈՒՅԱՌՈՐԻՆ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (333)

Զորքորդ գարուն առաջին քառորդին, Երուսաղէմի Պորտոցի անանուն ուխտաւուրին Ուղեգրութեան քանի մը մասերը միայն յայտնի էին մեզ. ուրախութեամբ հանդիպեցանք անոր ամբողջութեան H. Leclercq և F. Cabrolի Dict. d'Archéologie Chrétienne et Liturgie ընտիր գործին Itineraire խորագրով յօդուածին մէջ:

Պորտոցի անանուն ուխտաւորին այս խիստ շահեկան Ուղեգրութեան ամբողջական մասը կը թարգմանենք Սիոնի մեր պատուարժան ընթերցողներուն համար, գիտնալով որ նոյն ուղեգրին քանի մը կարեւոր վերապահները չեն կորսնցներ բնաւ արժէքը Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց մասին անոր թանկագին տեղադրական ծանօթագրութեան թիւններուն:

«Պորտոցի մեր անանուն ուխտաւորը լուծութեամբ կը ճամբորդէ հարաւային Գաղղիա, Ալպեանները, Իտալիա, Պանոն, Միսիա, Տակիա, Թրակիա, Ժամանակ մը կանգ կ'առնէ գլխաւորելու համար թիւը հազարաւոր ճանապարհներուն» երբ կը մըտնէր ի Վ. Պոլիս, ուրկէ զացած է Պոնտոս, Բիւթանիա, Գաղատիա, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Վերին Սիւրիա և կը հասնի ի Պէյրութ: Ան կ'իջնէ Փրիւիկէ և առանց մեկնութեան կը յիշատակէ Հելուուս (նախ էլ Քիւլտէ), Պորփիրիոն (նախ էն Նէպի Եռնուս), Սիգոն (Սայտա), Սարերթայի մէջ (Սարաֆանտ), կ'ողջունէ Եզրիա մարգարէն և որ այրիին մօտ գնաց ուռետէք խնդրելու համար, կը շարունակէ իր ճանապարհը փոխձիւնի իջեան (Թու մզնաքար), Սարապոնի Օրնիտոպոլսէն, այժմ Ատրուս, Տիւրուս (Սուր), Ալիքանտրեչէնէն (Նիքիպէդ իսկիւնտէրունէ), Էգաէքքայէն (Էյ Ջիպ), Պաղեստին (Ալեքս), Կալամոնէն, Սիւս-միւնոսէն (Կարմեզոսի ստորոտը, ըստ Եւսեբիոսի և Հերոնիմոսի), Կերգաէն (Ալիզ?), Պաղեստինի Կեսարիա (Էլ Քէսարիէ)» ուր

տակաւին կը պահուի մկրտութեան աւաղանը Ս. Պետրոսի մկրտաւային՝ Կիւրնիլիոս հարկարապետին որ նշանաւոր էր իր առաւանձեւն ողորմութիւններով:

Երեք մղոն է Սիւսի լեռը, ուր կը գտնուի աղբիւր մը որուն ջուրը կանանց-կը պարգեւէ զաւակներ: Այս տեղ, ուխտաւորը յանկարծ կը բռնէ արեւելքի կողմը, կը ճամբորդէ դէպի Մաքսիմիանուպոլիս (Հերոնիմոսի Աքաարիմոնը, այժմ Ռուս-մանէ) և կը հասնի Սթրատուա (Եզրայէլ, այժմ Զիրի): «Ակաար թագաւորը հոն բռնակեցաւ և Եզրիան հոն մարգարէացաւ: Պատմական տուիքը ընտիր է, բայց ինչ որ կը հետեւի նուազ է, ուխտաւորը կ'աւելցնէ. «Հոս է այն կուռի դաշար ուր Դաւիթ սպաննեց Գողիաթը (Վրիպակ):»

Անկէ 12 մղոն է Սիւրիւպոլիսը (Պէյսան), յետոյ անկէ իջնելով Նապլուս, Ասէր (Թէյասեր): Նոյնաձայնութիւնէն մոլորելով և աստուածաշնչեկան յիշատակները գէշ գործածելով ուխտաւորը Յորի հայրենիքը կը շփոթէ Թոր անուան տակ յարգուած միսսիման կրօնաւորի մը գերեզմանին հետ: Մէկ անգամ մանկելով Սամարիոյ մայրաքաղաքը, աւելի սուրբ և աւելի ծանօթ երկիր մը, ուխտաւորը կ'երկարէ իր ծանօթութիւնները և կը բաշխապատկէ իր խորհրդածութիւնները: Դրամներէն գիտենք թէ սանդուղ մը կ'առաջնորդէր Գարիզմ լերան գագաթը, ուր շինուած էր Սամարական տաճարը: Կը տեղեկանանք թէ Դ. դարուն տակաւին հոն գոյութիւն ունէին երեք հարիւր ասորիճաններ:

«Հոն է Սիւքեմը լերան ստորոտը, Արեւելեան կողմը, հոն է Յովսէփին գերեզմանը ուր թողուեցաւ իրեն հողին մէջ գոր պարգեւեց անոր հայրը Յակոբ (հոն է միշտ պահպանուած): «Հազար քաջ հեռի կը գտնուի Սիւքար (այժմ Ասքար) ուրկէ սամարացի կիւր իջաւ իր սափարը լեռնալեռ համար Յակոբի ջրհորէն, վկայ անոր խօսակցութիւնը մեր փրկչին Յիսուս Քրիստոսի հետ: Սօսիները որ հոն կը տեսնուին միայն նտապետին ժամանակակից չնե, այլ նաև անորմէ անկուածները:

«28 մղոնէն, ձախը մ'աչ ճանապարհին որ Երուսաղէմ կը տանի, կը հանդիպինք Բէյթարի (Բիթիլի, այժմ Բէյտին), և հազար քաջ աւելի հեռուն, հոն է այն տե-

զը ուր Յակոբ Միլզեպետք երթալու համար հանգչեցաւ նշենիկ մը տակ, հոն տեսիլք մը ունեցաւ և կուլ մղեց հրեշտակին հետ։ Աւանդութիւնը և Ս. Գիրքը կը հաստատեն այս տեղեկութիւնները, բացի վերջինէն, որ կը վերաբերի ուրիշ ճամբորդութեան մը։ Յորդանանի անդիկ կողմը կատարուած «Բեթելի մէջ, Յերոսոփամ ընդունեց Աստուծոյ պատգամաւորը որ եկած էր դարձի բերելու զանիկա։ Ան հրաման ընդունած էր չճաշակել սեղանէն սուտ մարգարէին զոր թագաւորը իր մօտը կը պահէր, բայց մոլորուելով բռնաբարեց արգելքը, այսպէս վերադարձի ճանապարհին վրայ առիւծ մը անոր հանդիպեցաւ և սպաննուեցաւ»։

Դարձեալ տասներկու մղոն և ահա կը գտնուինք Երուսաղէմի դռները։ Այստեղ և որոն հոն բան չնկարագրելի և միշտ ունի հարեւանքի գիծեր։ Տաճարի շրջակայքի, Սելովամի աւազանին, Կայիափայի տան, Դատաւորի ապարանքին, Գողգոթայի, Յովսափատի Հովտի և Զիթենեաց լեռան վերայ։

«Երուսաղէմի մէջ կային, կ'ըսէ, Տաճարին կողմը երկու մեծ աւազաններ, մին աջ կողմը, միւսը ձախ, երկուքն ալ Սողոմոնի գործը։ Բաղաքին ներքը ուրիշ երկու հատ ևս կային, երկուորեակ քոյրեր (հաւասար հեռաւոր), զարդարուած հինգ սրահներով։ Անոնք կը կոչուէին Բէթսայիգա (*== Բեթ հեպա*)։ Հոն է որ հիւանդները, իրենց տկարութեամբ ծերացած բժշկութիւն կը զբաղէին։ Այս աւազաններուն ջուրը շարժուն է և կարծիք դոյնով։ Հոն կը տեսնուի խուց մը ուր Սողոմոն փորձի համար դրած է դեղերը։ Հոն ցոյց կը տրուի նաև անկիւնը այն բարձր աշտարակին որուն վրայ ելած է Տէբը։ Տէբը առաւ պատասխան փորձիչին որ աշտարակաւորները վար նետել ինքզինք և թէ Աստուծոյ որդին էր. «Ո՛ր փորձեցես զՏէր Աստուծո՞ք, զնա մարդն պաշտեսցես», Այս միևնույն տեղը պահուած է անկիւնովէն որուն համար ըսուած է «զվէմն զոր անարգեցին շինողք, նա եղեւ զուլի անկեան» (տե՛ս Մատթ. ԻԱ. 42. Մարկ. ԺԲ. 10)։

Աշտարակին ստորտը որուն վրայ խօսեցայ կային բազմաթիւ սենեակներ որոնք կը կազմէին Սողոմոնի պալատը։ Հոն կը նշմարուէր ի մէջ այլոց այն սրահը ուր ան

խմբագրեց իր իմաստութեան զիրքը. ան ծածկուած է մէկ քարով միայն։ Մօտը փորուած են ստորերկրեայ մեծ ջրամբարներ և ծանր աշխատանքով աւազաններ։ Նոյն իսկ այն շէնքին մէջ ուր կար Սողոմոնի Տաճարը, այժմ կ'ըսուի թէ Զաքարիայի արևնը թափուեցաւ սեղանին առջեւ դրուած մարմարին վրայ։ Սպաննող զինուորներու կոշիկներուն դամբը հոն թողուցած են իրենց հեռքերը, իբր մօտ վրայ։ «Ահա Ատրիանոսի երկու արձանները քարակոյտի մը մօտ ուր Հրեաները ամէն տարի կուգան եւ հոն կ'անդրադառնան։ Անոնք կ'ընկերանան իրենց արցունքի և հեկեկանքի արարողութեանց և կը մեկնին պատուելով իրենց հանգրծները ի նշան սգոյ։ Ոչ հեռի անկէ, տակաւին ցոյց կը տրուի Յուդայի թագաւորին՝ Եղիկիայի տունը։

Ուխտաւորը, խիստ դիւրահաւան, արձազանգը եղած է կարծիքներու որ իր առջեւ զրուցուած են։

«Ներուսաղէմէն դուրս ելնելով ձախին Սիոն երթալու համար, հովտին ստորտը, պարպիտ մօտ, կը գտնուին Սելովամի աւազանը իր չորս սրահներով, եւ մեծ աւազանը որ կը երկարի մինչեւ դուրսը։ Աղբիւրը կը վազէ վեց օր եւ վեց գիշեր։ Բայց եօթներորդ օրը, որ Շաբաթ օրն է, ընտ չվազեր, ո՛չ ցերեկ ևս ո՛չ գիշերով։ Այս հատուածը մեզ կը հաստատէ, Ուրիշի հարաւային ծայրը, Սելովամի վաւերական աւազանը, 333ին արգէն սրահներով շրջապատուած, աւելի ուշ, պատուուած ներկայիս գտնուած եկեղեցիով մը։ Մեծ աւազանը գոյգոթիւն ունի, բայց աղբիւսքները անկէ կը հեռացնեն։

Անմիջապէս կ'ենենք Սիոն։ Հոն հասնելէ առաջ, գաղտնիքով վրայ կը հանդիպինք «Մեծ քահանայապետ Կայիափայի տան»։ Հոն կը պահուի տախտակն այն ասիւնը որուն Քրիստոս կապուած է ձաղկանքի համար»։

Ով որ ուզէ ուշագրութեամբ կարդալ Երուսաղէմի ուղեգրութեանց աւելի հին պատմութիւնները իսկոյն պիտի տարուի նոյնացնելու Կայիափայի տունը Վերնատան եկեղեցիին կողմը, Ս. Պետրոսի եկեղեցիին հետ։ Հատուածը զոր կը թղթատենք կը թոյլատրէ և նոյն իսկ կը պահանջէ այս դիրքը, վասն զի ան կը շարունակէ այս խօսքերով։

«Սիրոնի պարիսպներու ներքին կողմը, կը տեսնուի այն տեղը որ հրեքն զբաւած էր Դաւթի Պալատը: Եօթն սինակոնիներէն, որոնք հոն կը գտնուէին, մէկը միայն մնացած է, բոլոր միւսներուն տեղը մշաւուած ու վարուցան եղած է, ինչպէս դու շահած էր Եսայի:»

«Ամէն անգամ որ Սիրոնի պարիսպներէն դուրս կ'եննինք՝ երբ կը քալենք դէպի Նապուսի դուռը, ձախ աշին կը տեսնուին հովտին ստորոտը, պարիսպի մասեր, Պիլատոսի պալատին կամ տան մնացորդները: Հոն է որ Տէրը լսուեցաւ իր չարչարանքներէն առաջ: Զախին կը բարձրանայ Գողգոթայի լեռը ուր Տէրը խաչուեցաւ: Քարենկէց մը հեռու կը գտնուի այն տեղը ուր իր մարմինը թաղուեցաւ երրորդ օրը յարուսթիւն ասնելու համար: Նոյն իսկ հոն, ի նորոյ Կոստանդիանոս կայսր շինել տուաւ ոքանչելի գեղեցկութեամբ մայր եկեղեցի մը, զարդարուած ջրհորներով և անոր հետեւը շինել տուաւ մկրտութեան աւազան մը:»

«Արեւելեան դռնէն՝ Երուսաղէմէն դուրս կ'եննինք Զիթնեաց լեռը կը հասնինք Յովնատի հովտի մէջէն, ձախ կողմը այս գինիք տնկածն են և հոն կը գտնուի այն ժայռը ուր Յուդա Ռակարիովտացի մասնեց Քրիստոսը, աջ կողմը, տակաւին կը ծաղկի արմաւիին, որուն ճիւղերէն աղաքները կը կարէին Քրիստոսի ուղեւորուն տակ դնելու գանձը: Ատկէ ոչ հեռու, քարենկէց մը, կը բարձրանան երկուս մեծ յիշատակարաններ, մին է գերեզմանը Եսայի մարգարէին, ճշմարիտ մենաքար մը (monolithe), միւսը Հրէից թագաւոր Եզեկիայի գերեզմանը: Ահաւասիկ Առաքելոց ժայռը որ պատուաւորիկ եղած է քոյ ժամանակ անոնց հոն մնայովը. ահաւասիկ Սքիսոյմի և Ձաքարեայի գերեզմանները որոնք փոխուած են իւր տեղ հրեքերու:»

«Այստեղէն կ'սկսի Զիթնեաց լեռան վերիքը, ուր մեր Տէրը հրաանգեց իր աշակերտները իր չարչարանքէն առաջ: Կոստանդիանոսի հրամանաւ հոն շինուեցաւ հոյակապ եկեղեցի մը, «Հաւատոյ հանգանակին» (credo) այրին վրայ:»

Ուխտաւորը յետոյ կը զործէ սխալ մը, կը շփոթէ Համբարձումը և Ալլաիերպուն թիւնը, երբ կը խօսի ապի փոքր ըլուրի

մասին ուր Տէրը բարձրացաւ աղօթելու համար Պետրոսին և Յովհաննէսին հետ ուր ան ընդունեց Մովսէսի և Նղյայի այցելութիւնը: Բայց Արեւելեան կողմը հազար հինգ հարիւր քայլ, կը տեսնուի «Յեթանիս աւաւնը և այն տեղը ուր թաղուեցաւ Ղազարոս, որ յետոյ փրկչին կողմէն յարուսթիւն առաւ:»

Ուղեգրութիւնը Երուսաղէմի վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չտար, բայց Ուխտաւորը կ'երթայ մինչև Յորդանան և մինչև Քերբեն:

«Երուսաղէմէն մինչև Երիքով, 18 մղոն: «Լեռնէն իջնելով, դէպի աջ, յիշատակարանի մը ետեւը, ցոյց կը տրուի այն ժանտաթղեկին որուն վրայ ելաւ Զաքէոս տեսնելու համար Քրիստոսը: Քաղաքէն հազար հինգ հարիւր քայլ հեռու, կը գտնուի Եղիսէ մարգարէին աղբիւրը:»

«Իրմէ առաջ, երբ կին մը այս ջուրէն կը խմէր, գաւաճ չէր ունենար: Հողէ աւանին մէջ, այսօր մօտը պահուած, Նղիս աղ դրաւ, յետոյ եկաւ աղբիւրին գլուխը, և ոտքի վրայ կեցած աղաղակեց. «Տէրը վըկայ, սրբուեցաւ այս ջուրը, այն կինը որ պիտի խմէ այս ջուրէն, այլ ևս ամուլ պիտի ըլլայ:» և Աղբիւրին առ ընթերց կը տեսնուի Ռախաբի տունը, պոռնիկը որ ընդունեց լրտեսները, պահեց գանձը, և մինաւ կը ազատեցաւ քաղաքին կործանման ժամանակ Հոս էր վերջապէս որ շինուած է Երիքով քաղաքը, որուն շուրջ Իսրայէլի որդիները շրջան ըրին ուխտի տապանակով, մինչև որ իր պարիսպները ինկան: Քաղաքէն ո'ւ է բան չէ մնացած, բայց միայն այն տեղը ուր Ուխտի տապանակը գրուած էր, և այն տաճարիկը քարերը զոր Իսրայէլի որդիները տարին Յորդանանէն: Հոն Յեսու, որդի Նաւան, թշվառաց Իսրայէլի որդիները: Յետոյ ժամանակուան Երիքովը խիստ լաւ շինուած էր այս գեղեցիկ աղբիւրին շուրջը, որուն ջուրը աստու էր՝ և տեղը բաւական ժողովրդեան բնակութեան համար: Գալով Քաղաքի պահպանութեան, որուն ակնարկութիւն եղած է հատուածին վերջը, աշխարհագիրները արտօնուած կը կարծուին դնել զայն Թիլ Ճիլտաւուի մօտ, Երիքովէն երկու մղոն հեռու:»

«Երիքովէն Մեհուալ ծովը ինն մղոն է: Անոր ջուրը խիստ գաւառ է. ան ո'չ ձուկ ու-

հի և ո՛չ նուակ: Հոն լողալու համար կա-
րելի է՝ հաւասարակշռութիւնը պահել: Ան-
կէ մարդանանի ա՛յն տեղը ուր Տէրը Յով-
հաննէսէն մկրտուեցաւ, հինգ մղոն է: Գե-
տին մէջտեղը կը տեսնուի լեռնակ մը՝ ուր-
կէ Նզլիս ամբարտէն երկինք վերացաւ: Քա-
րար է՝ հէնուտիկ հունչը և փոքրիկ կղզեակ-
ը որ անոր մօտը են խիստ լաւ կը համա-
պատասխանեն առաջին՝ ուխտաւորներու
տուիքներուն, և ասոնք հոտի են հակասե-
լու իրենց խօսքերուն տաղակալի սեղմու-
թեան մէջ:

Սերուսաղէմէն Բիթղհէնէմ. վեց մղոն
է: Ծանապարհին վրայ, աջին կայ հոյա-
կապ շինուածք մը որուն մէջ թաղուած է
Հոաքելը, Յակոբ նահապետի կինը. երկու
մղոն աւելի հեռու, ձախին կը տարածուի
Բիթղհէնէմ ուր ծնաւ մեր Տէրն Յիսուս-
Քրիստոս. Կոստանդիանոս կայսրը շինեց
հոն մայր եկեղեցի մը: Անոր մօտ յիշատա-
կարանի մը մէջ կը հանգչին Նզելիէյ. Ա-
սափ, Յոր, Յեսսէ, Դաւիթ, Սողոմոն, ու-
րոնք անունները երբայական գրով արձա-
նագրուած են պատերուն վրայ սանդուղի
մը որ կը տանի մեռելոց բուն տապանը:
Այս վեց անձերը երբեք թաղուած էին մի-
եւնոյն շիրիմին մէջ, ուխտաւորը տեսած է
զբեր, և հաւանաբար չէ կրցած գտնոնք
կարգալ:

«Բիթղհէնէմէն Պէյթասորա (Պուրն Սուր)
14 մղոն է: Հոն է որ, տարբերին մօտ,
Փրիլպպոս մկրտեց Ներքինինը:

«Անկէ Թերեպոնտ, 8 մղոն է: Արբանա-
հոն հաստաբաց իր վրանը, հոն փորեց ջր-
հոր մը ծառի տակ, հոն խօսակցութիւն
ունեցաւ հրէշտակներուն հետ որ մասնա-
կից եղան իր սեղանին: Կոստանդիանոս
կայսեր հրամանաւ հոն շինուեցաւ զեղեցիկ
մայր եկեղեցի մը:

«Թերեպոնտէն Քեբրոն, 2 մղոն է,
հոն կը տեսնուի գերեզմանական յիշատա-
կարան, քառակուսի ձևով, շինուած գե-
ղեցիկ քարերով, հոն թաղուած են Աբրա-
րամ, Իսահակ, Սաու, Թերեկա և Լիառ:
Այժմ հոն կայ մզկիթ մը ուր քրիստոնե-
սները չեն կրնար մտնել:

«Անկէ ուխտաւորը կը հասնի Արեմուտք,
իւր ծանապարհին վրայ ցոյց կուտայ իրայն
չորս նոր իջեաններ. Նիկապոլիս (Ամուս),
Լիւզպա, Անտիարտիլիս (Թաւ էլ Այն) և Պիթ-
թար, ի Պաղեստին: Յետոյ կ'երթայ ի Մա-
կիտոնիա, Իտալիա և կը մնայ Միլանի մէջ:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊՍ. ԱՂԱՒԵՈՒՆԻ

ԽԱՍՏՈՒՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱՆԷՊՅԻ

(ՄԻՍՐԱՆ Ս. ՅԱՎՈՔԵԱՆՆ ՌԻԽՏԻՆ)

ԺՁ. դարու առաջին կիսուն մէջ Հա-
ւէպի տգգային եւ եկեղեցական կեանքի
գլխաւոր դէմքն ու գործիչը կը հանդիսա-
նայ Խաւատուր Արքեպիսկոպոս Հաւէպի,
որիկ Մահաբիկ մուշտակագործ Աստուա-
ծատուրի և Շնոֆորի մշնդեան թուականը
անյայտ է. կ'ինթագրենք 1470ի մօտ թը-
ւական մը: Փոքր տարիքին Նրուսաղէմ
գացած, հաւանաբար իր ծնողքին հետ, և
աշակերտած Ս. Յակոբայ ա՛յն տանի Դա-
ստան և միաբանակցած անոր:

Առաջին իսկ ակնարկով կարելի է ըսել
որ Խաւատուր, իւր ուշիմ և խոստմնալից
պատանի, գրուեց ուշադրութիւնը Յովհան-
նէս Թլկուրանցի կաթողիկոսին, որ ընդ-
հանրապէս Հաւէպ կը նստէր և այստեղէն
ալ կը կառավարէր Նրուսաղէմի գործերը:
Կրնանք ենթադրել որ Խաւատուր, Յով-
հաննէս կաթողիկոսի փափաքովն էր որ Ն-
րուսաղէմ մեկնեցաւ, ու հոն շուտով ստա-
ցաւ քահանայական կարգ, ցոյց տալով
խոստմնալից գործունէութեան մը ապագան:
Խաւատուր Հաւէպի մէջ տիրացած էր ար-
դէն ուսման բաւարար պաշարի մը և ա-
բարբէնի մէջ իր ունեցած հմտութիւնը
շուտով օգնեց իրեն Նրուսաղէմի մէջ գրա-
ւելու յարաբերական պաշտօններ, որոնց
վերջին ժամանակներու մէջ քաղցաման ա-
նունը կը տրուի: Յայտնի է թէ որմէ՞ ձեռ-
նադրուեցաւ արեղայ, բայց առանց վա-
րանման կարելի է ըսել որ եպիսկոպոս ձեռ-
նադրուեցաւ Թլկուրանցի կաթողիկոսին,
հաւանաբար Հաւէպի մէջ, իւր տիտղոսա-
ւոր Առաջնորդն ու Արքեպիսկոպոսը Բե-
րիտ թեմին. պաշտօն մը՝ զոր վարեց եր-
կար տարիներ, թէև ընդմիջաբար, ըլլալով
միևնոյն ժամանակ վերադասուէն ու միւ-
րեկիւլին Նրուսաղէմի Պատրիարքութեան
և այդ գծուարին պաշտօններուն վրայ ցոյց
տալով արդիւնաւոր գործունէութեան մը
ապացոյցը: Գործնական միտքի տէր հոգե-
ւորական, ժամանակի պայմանները իրովին
ստուգատեսի, Նրուսաղէմի Ս. Տեղեաց
իրաւունքներուն խորապէս տեղեակ, ազ-

գային շահերու պաշտպան, շուրջ տասը տարի ան գիտցաւ արժանի կերպով ծառայել Ս. Յակոբայ Աթոռին: Ըլլայ չալէպի, Ըլլայ Երուսաղէմի ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ, ինչպէս նաև չալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ (վերստին նորագութեան) առթիւ գրուած արձանագիր-յիշատակարանին մէջ, իր անունը յիշատակուած կը գտնենք, իբր իր ժամանակի գործունեայ, շինարար ու խոհեմագարդ եպիսկոպոսներէն մին, և որ չալէպի Առաջնորդական դասագանին վրայ կը փայլէ իբր արդիւնաւոր հովիւ:

Յաջատուրի անունը առաջին անգամ Ըլլալով յիշատակուած կը գտնենք 1524ին, նախ քան չալէպի առաջնորդութիւնը, իբր փոխանորդ Յովհաննէս Պատրիարքի, գործակցութեամբ Ղաննէմի որդի Մանսուրի: Յաջատուր Արքեպիս. կարգի կը գնէ Թեթղեհէմի շայոց վանքին վրայ գրուած ղաֆար անուամբ ծանօթ տուրքը, որով դատարանի կարգադրութեամբ բերիական երկու դրամ արծաթ միայն կը դանձուրէ իւրաքանչիւր ուխտաւորէ: Յաջատուր Արքեպիսկոպոսի յիշատակութեան արժանի գործունէութիւնը կ'ըլլայ միշտ ղաննէմի օժանդակութեամբ, Համբարձման եկեղեցւոյ խախտած գմբէթի նորոգութիւնը, վերականգնութեամբը Երուսաղէմի ճարտարապետին և դատաւորին հաստատմամբ՝ 50,000 դահկեանի սակարկութիւնով, որով ուխտաւորին զմէքը կը վերաշինուի 1529ին քարով եւ կիրով, ըստ պայմանագրութեան*:

Թէ՛ չալէպի և թէ՛ Երուսաղէմի մէջ, Յաջատուր Արքեպիսկոպոս աջ բազուկը կը հանդիսանայ Յովհաննէս Թլկուրանցիի, որ Պատրիարք էր միեւնոյն ժամանակ Երուսաղէմի: Քանիցս անգամ կը յիշուի իբր վերատեսուչ Ս. Յակոբայ վանուց, և այս կառուր պաշտօնէն կը հրաժարի ա՛յն ասան միայն՝ երբ Յովհաննէս Կաթողիկոս կամովին հրաժարած էր Երուսաղէմի պատրիարքութենէն: Կենթարդենք որ Յովհաննէսի յանձնարարութեամբ միայն Յաջատուր ըստնանց չալէպի առաջնորդական պաշ-

տօնը, այլապէս դժուար թէ Երուսաղէմի պատրիարքութեան ա՛յնքան արդիւնաւոր և գործունեայ փոխանորդ մը իր ծննդավայր չալէպի ևս առաջնորդութիւնը ըստնանէր:

Իբր չալէպի Առաջնորդ իր անունը առաջին անգամ Ըլլալով յիշատակուած կը գտնենք Կեսարիոյ Սպիրիտ դիւղին մէջ 1511ին ընդօրինակուած աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ. այս Աւետարանը որ մաս կը կազմէ չալէպի Ս. Քառանից եկեղեցւոյ Զեռագրաց հաւաքածուին, ունի ի մէջ այլոց հետեւեալ յիշատակարանը. «... ի թուականիս շայոց 225 (= 1526) Աւետարանս գրաւական էր Ժն Ֆլորին վերայ: Ես Յովնաննէս Կսրողիկոսս տուի եւ ազատեցի եւ եզի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց հոգոյն, ի քաղաքն չալէպ, ի դուռն Ս. Աստուածածնին (քերուած բայց կը կարդացուի) և Սուրբ Քառասնիցն: Ո՛վ որ հանէ կամ գրաւէ կամ ծախէ, զՅուդայի եւ զԿայէնի եւ զխաչահանողացն զմանն ընկալցի: Եւ խնամով պահողն օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն Սրբոց ևս ի մէջն ա՛մէն: Դարձեալ յիշեալիք ի սուրբ ազօթն ձեր զԱռաջնորդ քաղաքիս զԽաչասուր եւ պիսկոպոս եւ մի Տէր Ողորմեայի արժան արարէք ևս Աստուած զձեզ յիշէ իւրեր արքայութիւն. ամէն»:

Յաջատուր Արքեպիսկ. երկրորդ անգամ Ըլլալով կը յիշատակուի 1529ին, երբ չալէպի մէջ 1355ին ընդօրինակուած աւետարան մը, որուն ստացողն է Ամիր, Ս. Գերեզմանի շայոց Ս. Գողգորթայ եկեղեցւոյն յիշատակ կը դրուի հետեւեալ արձանագրութեամբ.

«Չլիքլին ստացողս սուրբ Աւետարանիս զՆալպրցի Տէր իսալասուր Սպսկ., որ եզի սուրբ Աւետարանի ի Յարութիւն առ դրան սուրբ Գերեզմանին Քրիստոսի ի սուրբ Գողգորթայ, յիշատակ ինձ և ծնաւոց իմոց մղտի մուշտկար Աստուածասուրին և մաւրն իմոյ Շնոնորին և զամենայն արեան մերձաւորսն, զԿենդանիս և զհանգուցեալսն. թվ. 225 (= 1529):

Այդ տարին Յաջատուր եպիսկ. կը գտնուի արդէն Երուսաղէմ, ուր կանչուած

* Ժամանակագրական Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի. Աստուածատուր եպիսկ. Տէր Յովհաննէսեանց, 1890, Ա. էջ 252 - 272:

* Տես մեր Զեռագրաց Յուցակը Ա. Հատոր, էջ 84:

էր Աթոռի իրաւանց եւ շահերու պաշտպանութեան համար, առանց հրաժարած ըլլալու Հալէպի տաւջնորդական միայուն եւ կորեւոր պաշտօնէն, ուր վերատնի պիտի գտնէր զինքը քանի մը տարի յետոյ, 1535ին, Ս. Աստուածածինի եկեղեցւոյ օվեքըստին նորոգութեան տարին:

Հալէպի այս հնագոյն եկեղեցւոյ աւագ դրան ներսի կողմը մէկ մէթը լայնքով եւ 40 սանդիմ մարմարեայ շատ գեղեցիկ արձանագիր մը կայ: Այնպէս կ'ենթադրեմ որ իբրեւյ Սաւջնորդ Նիկողոս Արքեպիսկօպի իրւէսէնեան Սեպին, երբ 1849ին նորոգեց այս եկեղեցին եւ տաճարի զուռը զարդարեց գեղեցիկ մարմարով եւ մոզայիքով, դրան զուրսի կողմը գրուած առաջին արձանագիրը վերցուց եւ անոր տեղ նորը գրուեց, իսկ հինն ալ ամբողջով իր ներկայ դիրքին մէջ: Պատմական արժէք եւ աւելի քան չորս դարու հուսկին ունեցող այս մարմարեայ արձանագիրը նոյնութեամբ կը դնեմ հոս:

«Ի թմն. Հայոց — ՋԶԴ (= 1555) ի Կաթողիկոսութեան Տէր Յովնանիսին եւ յԱռաջնորդութեան Խաչատուր Յայկակոսեանի թագաւորութեան Սուլթան Սիւլէյմանին վերտնին նորոգեաց Խաւնայ Մախսուսն զսբ Աստուածածինս. յիշատակ իւր եւ ծնուդաց իւրոյ հաւան Մուրաթին ու մաւրն ձուհւանայ եւ եղբայրցն Խաւսին, Աւստին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն կինդանեաց, ննջեցեոցն. և որք հանգիպիք յիշեցէք ք մաքրափայլ աղաւթն ձեր զարեմիտ եւ զհնգահոգի Խաւնայ Մախսուսն որ բազում աշխատութեամբ շինեաց զեկեղեցիս և որք յիշեք, յիշեալ լինիք ի միւս անգամ գալուստն իւր. Ամէն»:

Հալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, հարուստ պատմական գէպքերով եւ յիշատակներով, շատ հին եւ անոր աւանդութիւնը կը հասնի մինչեւ խաչակրներու շրջանը: Թէ ե՞րբ կառուցուեցաւ, իր սկզբնական շինութիւնը հայկական եւ թէ լատինական, մեզի յայտնի չէ. բայց սա ալ ճշմարիտ է որ ան շատ աւելի հին է քան գրեթէ ասոր կից կառուցուած Ս. Գառասուս Մանուկ նոյնքան պատմական եկեղեցին, եւ որ հայկառակ իր փոքրութեանը, միշտ առաջ յիշատակուած է ձեռագրաց բոլոր յիշատակարաններուն մէջ: Ս. Աստուածածին եկեղեցին մէկն է այն չորս

եկեղեցիներէն՝ երկուքը Հայոց, մէկը Յունաց եւ չորրորդը Մարոնիներու, որոնք կը բարձրանան հազւեւ 300 քառ. մէթը տալով թիւն ունեցող սալարկուած բակի մը շուրջ, ուր կը տեսնուին հոգեւորական եւ աշխարհական ննջեցեալներու բազմաթիւ գամբարանները, բոլորն ալ արձանագրութեամբ:

Խաչատուր Արքեպիսկոպոսի ջանքերով եւ Խոսա Մագսուտի նիւթական ձեռնառութեամբ 1535ին նորոգուած այս փոքրիկ տաճարը կը մնայ նոյնութեամբ, և ուսումնական եւ ուր Ժէ. դարու առաջին կիսուն կաթողիկ եւրոպացիներ աղօթելու կուգային իրենց քահանաներով:

Խաչատուր Արքեպիսկ. իբր Հալէպի Առաջնորդ երրորդ անգամ ըլլալով կը յիշուի 1545ին Յովնանէս արքիւսեպի կողմէ Հալէպի մէջ գրուած և այժմ Նորոսաղէմի ձեռագրաց մատենադարանի մէջ շօշուփ տակ պահուած բոլորգիր Մայիքոնի մը հետեւալ յիշատակարանին համաձայն.

«Փառք ամենապատեթեոս հաւր եւ որդւոյ և ոչ հոգեւոր ամէն. Կրեցաւ անհոթութեանք ցուցակ այս ձեռագրութեան Սուլթան Սիւլէյմանին և Սր. Բաւասնիցն և այլ սրբոցն որք աստ կան հաւաքեալ ի մայրաքղքն ի Հալսպ. ի թմնաւորութեան Սուլթան Խալիլի և ի Հայրապետութե. Տր. Սիմեոն Կաթողիկոսին և ի յԱռաջնորդութե. քաղաքիս Հալսպ Տր. Խաչատուր Արքեպիսկին: Արդ աղաչեմ զձեզ որք հանգիպիք սմայ եղբայրք. ուսնելով կամ կարգաւորով կամ տեսանելով կամ աւերինակ դնելով, արժանի արարէք յիշատակել զգրողիս սորա զՅովնանէսն և ըզմաւուրն իւր ի Գն Յն Գհայրն իմ զՏր. Վարդան քնն. և զմայրն իմ զԳուլիփաթեմ: Եւ վասն խոչորութեց քոցոս անմեղադիր լիւրեւք, զի կար մեր այս էրա»:

Ինծի այնպէս կը թուի որ Խաչատուր Եպիսկ. Ս. Աստուածածին եկեղեցին վերանշինելով արժանի դատուեցաւ Արքեպիսկոպոս պատուաւելու, Սիմեոն Կաթողիկոսին:

Յետ այնու խաչատուր Արքեպիսկոպոսը կը դառնէր Սրուսաղէմի մէջ և չենք կարծեր որ անկէ յետոյ անգամ մըն ալ Հալէպ զարձած չըլլայ. բայց սա ճիշդ է որ Խա-

չատուր այդ թուականէն ժողին շինարար գործունէութիւնը աւելի երուստղէմի մէջ ի յայտ բերաւ: ԺՁ. դարու կիսուն երուստղէմի Հայոց և Յունաց իրաւանց շուրջ գաղութիւն ունեցող անհամաձայնութեանց պատճառաւ Կ. Պոլիս կը մեկնին Հայոց Անդրէաս և Յունաց Երմանոս պատրիարքները, իւրաքանչիւր իր կողմին իր դատը պատուպանելու նախանձով, որ էր արքեպիսկոպոստի վերաբերմանը: Իրաւանք վճարելու և ապահովութեանց համար տրուելիք հարկին ճշգումը: Այս դատը վերջ կը գտնէ հայոց ի նպաստ: Պատրիարքի բացալայուցեանը երկրորդ անգամ ըլլալով փոխանորդ՝ կարգուած Խաչատուր Արքեպիսկ. իր անունին արձանագրելու հետոյ կը հրովարտայինք եւ դատաւարանադրելու և այս իսկ պատճառով կ'արդիւնաւորուի Խաչատուրի փոխանորդութեան շրջանը:

Նոյն տարիներուն հայաշատ կեդրոններէ երուստղէմ ուխտի կուգային բազմաթիւ Հայեր և Յոյներ, որոնք ճանապարհին մեծ նեղութեանց կը հանդիպէին գիւղերու և քաղաքներու մէջ: Այլազգի հարկահաններ կը յափշտակին ուխտաւորներու գրաստն ու գոյքերը և շտա մը նեղութիւններ տալէ յետոյ հազիւ թէ կ'արձակէին ուխտաւորները, իւրաքանչիւրէն մէկ կամ երկու օսկի գանձելէ յետոյ, և ապա կը վերագարձունէին անոնց անասուններն ու գոյքերը: Ուխտաւորք երուստղէմ հասնելուն կը պատմէին ճանապարհին կրած իրենց նեղութիւնները: Խաչատուր Արքեպիսկոպոստ ազդեցիկ անձ էր և ծանօթ Կ. Պոլսոյ Բ. Դրան շրջանակներուն: Իսկոյն գեր կը գրէ Կ. Պոլիս, որուն վրայ Բարձր. Դուռը կը հրամայէ գաւառի բոլոր կեդրոններուն, մասնաւորաբար դատաւորներուն, դադրեցնելու համար այլազգիներու բռնութիւնները, որպէսզի երուստղէմի ուխտաւորներուն ճամբու նեղութիւն չտան:

1556ին Խաչատուրի կեանքի վերջին տարիներուն, Ս. Համբարձման Հայոց եկեղեցին արդէն մասամբ աւերուած էր և նորոգութեան կարօտ. և ինչ որ ցաւալի էր, այլազգիք կիսաւեր եկեղեցւոյ պատերէն ինկած քարերը կը տանէին, մանաւոր չի նութեանց գործածելու համար: Խաչատուր, զգայուն և հարկնաւէր անձ՝ կը փութայ դատաւորին մօտ և հրաման կը

ստանայ նոր քար թափելու հոն ու նորոգելու կիսաւեր ուխտատեղին: Սակայն շրջակայի այլազգիները կ'արգիլեն տաճարին շինութիւնը և թոյլ չեն տար որ նոր քարեր թափուին հոն: Յուսահատել չգիտցող Բերիոյ Առաջնորդն ու երուստղէմի փոխանորդը ազաւանաց գիւրեր կը գրէ Բ. Դուռ, յայտնելով որ Համբարձման եկեղեցին վաղատոյն ժամանակէ ի վեր Հայոց սեփականութիւնն էր, ուր հայք իրենց պաշտամունքները կը կատարէին ու հիմա որ այդ հայկական ուխտատեղին աւերուած էր ու կիսափուլ, այլազգիք ոչ միայն կը տանէին տաճարին քարերը, այլ և կ'արգիլէին աւեր նորոգութիւնը: Ասոր վրայ, Բ. Դուռը հրովարտակ գեր կը զրկէ երուստղէմի դատաւորին, որպէսզի քննէ խնդիրը և ստուգէ թէ Հայերը դատարանէն տրուած սեփականութեան իրաւագիր ունին: Համբարձման վրայ, ու եթէ հաստատուի հայոց իրաւունքը, ոչ միայն արգիլել ամէն ոտնձգութիւն, այլ և անաստողներու անունները ներկայացնել Բ. Դրան: Եկեղեցւոյ շինութիւնը սակայն չ'սկսիր, մինչև որ Անգրէաս պատրիարք կը վերադառնայ Կ. Պոլսն չորս տարուան բացալայուցեանէ մը յետոյ, և նոյն ատեն անձամբ ներկայանալով երուստղէմի դատաւորին, երկար բանակցութիւններէ յետոյ կը յաջողի վերջապէս ազատելու եկեղեցին այլազգի դրացիներու օտնձգութիւններէն, ու կը լրացնէ ուխտաւորարկ նորոգութիւնը 1560ին: Այս թուականէն յետոյ այլևս չի յիշուիր Խաչատուր Արքեպիսկոպոստ, և կ'ենթադրենք որ այդ տարին ալ վախճանած է, անտարակոյս երուստղէմի մէջ եւ թաղուած Ս. Փրկիչ վանքի ներքոյ կամ դուրսը, ուր սակայն չ'օրհաստաբար, անհետ մնացած է այս պատուական Առաջնորդին հողափոխը:

Հալիպ

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՐՇԱՆ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

(Շարունակութիւն Յունիոյ քիւնէ եւ վերջ)

Արեւմտահայ գրականութիւնը իր օրօրօցիկ վրայ վայելեց մեծ ու սրտառու խնամքը բարձրագոյն մշակոյթի մը: Զարթոնքի սերունդին բոլոր զէմքերը անցած են եւրոպական կրթութենէ մը: Թերեւս այս պարագան խոշորացուած կը ներկայանայ մեզի երբ կը բաղդատենք այդ իրականութիւնը յաջորդ երկու սերունդներու իմացական մակարդակին: Զօպանեանի սերունդը դարձեւ չունեցաւ համայնքաբանի պատրաստութեամբ ոչ իսկ զօրծիչ, Բոլոր ռահիւրանները իրապաշտ շարժումին պարզ կամ շատ շատ երկրորդական կիսատ կրթութեամբ մը կրկէս իշան: Ու այս սկզբնական թերութիւնը պիտի անդրադառնայ բոլորին ալ իրացումներուն վրայ: Կեանքին փոփոխակի, այլապէս խիստ պահանջները մէկ կողմէն, միւս կողմէն քաղաքական դժնդակ պայմաններ պիտի լրացնեն այս պակասին բացատրական դերը, զանալով մեր ստեղծանքներուն խոր ու մեծ աւարտումներ: Զօպանեան կշիռին տակը մնաց այս վարկածին: Անշուշտ բարձր նուաճում է, միտ միտակ, քաղի իր երազին համաձայն, տիրապետել արտայայտութեան օտար ու անհրաժեշտ զօրծիքի մը, գրելու աստիճան այդ զօրծիքով գիրքեր: Բայց ռաբիշ բան է զօրծիքներու ստացման արտաճած ուժերը յատկացուցած ըլլալ հանքին իսկ կազմակերպումին:

Կարելի չէ պատմել այս մարդուն կեանքը, առանց մօտենալու այն բազմաթիւ հարցերուն իսկ պատմութեան որոնք մեր յայտնուն արշալոյսէն մինչև մեր շնորհաւուները վերջնալը կը կէտիտին վերջացող և սկսող դարերու քառորդները: Փաղաքական պատմութիւնը մեծ ախորժանքով մը կրնար ծանրանալ անոնց արժէքին, դերին: Բաւ է հոս յայտարարել որ այդ ամէնուն մէջ Արշակ Զօպանեան մօտէն կամ հեռուէն ունի բաժնի մը, որ երբեմն տրբական զիրքերու կը հասէ զինքը: Ազգային հարցը կէս զար է ահա, կ'ըստպատէ մեր ցեղին հզօրագոյն մտահոգութիւնները: Անոր հալոյթիթիւն ամէն կարեւորագրածագներուն մէջ պիտի հանգիպին իր անունին, միշտ առաջին գիծի: Հոսանքներու բախման կէտին, շանալով մեղմով աղքատութեան ու աղաքութեան արդիւնք մեր ստարակածութիւնները: Միշտ զգոյշ, Արփիարեանին նման մակընթացութեան մէջ չլսանալու իմաստութեամբ մը: Միշտ արթուն, հսկելով քաղաքական հորիզոնները, դժբախտաբար առանց դիտարկի, զոր չէ կրցած հաշիւ, աչքերու թէ կրթութեան հարկադրանքէ մը, տեղը չէ չէղելու: Բայց միշտ իր թուղթերուն պատնէշին վրայ, պոռալով, կարգաւոր, խո-

սելով մեզի ինչպէս օտարներուն, խոր իր հաւատքին շնորհութեամբը փրկելով կեցածքին տրտմութիւնը: Երթալով հոն ուր կը զրկէին զինքը հարցին կարեւրները: Գիմելով զիւսնէ դիւան, գրասեղանէ դրասեղան, մուրալով ողորմութիւնը մեծերուն, անհաւանջ ու իրաւ: Բոլոր ձեռնարկները որոնք քառասուն տարիէն ստղին կատարուած են մեր եւրոպական բազմաբղետ մարմիններէն, զինքը ունին եթէ ոչ զսպանակ, գէթ իրը աւագ դերակատար:

Պոլիս, չարգրեւէն անալի, վտանգուած է արդէն: Կ'անցնի կրկին Եւրոպա, սկսելու համար ահաւոր ողիսանքներ իր սերունդին որ օտար ու տաններու ոսկի ցեխին մէջէն պիտի ստիպուի քաղել, անօթի ու անպարտապան, անկարող քաղուկէ և միջոցէ: Խորտակուած է իր ցեղին վրայ առկալն ալէտիին մղձաւանջովը: Ո՛վ որ ապրիւն է այդ մեծ քաղաքներուն սպաննող աղբը, այդ օրերուն, ան միայն պիտի կրնայ հասնիլ կշիռը զարուհարներին որով անցած է այդ սերունդին ստեղծարարութեան ուժը իր սահմաններէն շատ հեռու, խրելու համար ճակիճին խորը մեր անելին: Չունենալ հող իր ոտքերուն ներքեւ: Չունենալ պայտապանութիւնը քու ժողովուրդիդ (երբեմն հալածուիլ ալ անկէ): Ու դարձաւ աշխատիլ: Ատիկա ճակատագրին է ամբողջ երկրաւորութեան մը: Ու մեր գրագէտները դատուած ամէն ձեռնարկ անբարեխիղճ նարկականութեան մը կը վերածուի երբ նկատի չ'առնեն այս որոշորգութեանը: Ի վերջոյ մարդկային է յիշել որ արուեստագէտն ալ մարդ է մեզի պէս ու անոր ջիւղերը երկաթէ չեն շինուած: Այս պարագան մեղմացում է սակայն, սերունդի մը սուածին մէջ պակասին տեսակը պոռալու վատութեան ընդդէմ: Հայ գրականութիւնը հայ ժողովուրդին արտայայտութիւնն է: Ու անոր մշակները ուրիշ կեանք մը չունեցան, յոյսիսկ սա հաշակաւոր եւրոպային մէջ:

Այս ստղերը նպատակ ունին Արշակ Զօպանեանին մէջ երևան բերելու տիպար մը, ուր երկուսն մեծ երեւան բերելու մեր նոր երիտաւարութեան օտար չգային իրարու: Ցեղախորակաւ մը չէր անիկա, ինչպէս էին դուռ այդ տիտիլիէն կաղմուած, խոր ու խուլ զգալուցներու լըղեղեղ մէջ պողպատաւած տղաքը որոնք, առանց մեծ զարգացման, երբեմն իրենց անուան իսկ գրելու անկարող, մէջուղ ինկան, իրենց ցեղին վրայ զործագրուած ցուրտ, օտանալիւր խողխողութեան հալիւր ուղեւէ և տուին հերոսութեան անասելի փաստեր: Արշակ Զօպանեան կը գգար շարժումին խոր, վիպային գեղեցկութիւնն ու աստուածային արդարութիւնը: Բայց այդքան: Միւս կողմէն անիկա չէր նման այն միւսներուն որոնք պապենական իմաստութեան մը դասերը կը կրկնէին անդադար, քաղաքական դարձեցներու համար մեր դարաւոր ձախաւերութիւնը առաջ նետելով, ու աղբին ճակատագրին այսքան կարեւոր որոշումներու պինով վտանգի ենթարկելը չէին

ներեր իրենց խղճմանքին(*) Այս երկուութիւնը կեցուածքի իմով զրուիւթիւն մը չեղաւ անշուշտ: Բայց իր անձին վրայ գտաւ պաշտօնական իր միութիւնը: Հիմա, ուրիշ խնամութեան վարչապետներ այդ կեցուածքը կը զգուհին, հակա յեղափոխական մակիրը կախելով հիմուն մարդու մը հը ուրիշ երազ չապրեցաւ: Իր հայրենիքին ազատագրութեան երազին զատ: Իր այդ երազին սպասին մէջ զոհնց ամենէն թանկ իր հարստութիւնը: — Իր երեստարգրութիւնը իր չափահասութիւնը, Եւ բերանայ չեղիթար վրայ անեցնելու, նաեւ իր ծերութիւնը: Այսպէս է այս ժողովուրդը:

Գրազեղի մը մէջ մարդը յատակ մըն է յաճախ: Ու գործը կ'անդադարձէ այդ յատակին մեծ գիծերը: Տուի այդ մարդուն երկու հզօր կրքերը որոնք մշտական լարուած իր մէջ պահեցին անոր շիրիւրը: Ան ապեցան արուեստին համար ու ազատութեանը համար իր ժողովուրդին: Իրեն չընծայուեցան միւս պատեանութիւնները կ'անցնէ խոր ճանաչողութեան որ վիպական համար ու ազատութեանը մը մեղքերուն: Եւ գրչութեանց կեղեւղով արտփուն ու զգուն: Անշուշտ չաչակեց զառնութիւնը իր սերունդին: Բայց իր հիւսույն, փրկիստփայլ նման, իր միութիւնները փառելով իր անտեսադարձանէն: Իրիտ, կոյտ, անողոք ու անաւոր կրկնով անբարոյ անդադարձ զոր ամէնքս կ'առնենք մը չըրքաւտէն: Անամը իրմնայունեայ այդ թուղիքի սպայեան: Յետոյ, հըրապարակի վրայ, գիտմանը մէջ, բնութեւս առկն, անխիս պատրանք ոսկեղոծիւն անխուսառնիկ գիտութեանը ալ չանագործել ի սպաս բազմատական խաղաղութեան մը զոր զգացական բռնութիւնները իր գրական կրքերուն երբեքն մը պղտորեն բայց չեն յաշդիր հիմնովին խաթարել:

(*) Մեր նոր գրականութիւնը, իր երկու հատուածներուն մէջ ալ, իր կրտսեր ինքնազգի կերպով, մանաւանդ երբ իշ պատճառ, զինքը իր արտայայն ու հետաքրքիր երկերին, բնիկներուն մէջ իսկ ուղղող, թրջախող խիստ քիչ յարգախաղով տարուած իր իշ անտես իշ կ'առնակն ուր գրականութեան զգէլէ իր լուսարշիւ խիստ ինքնազգի ուր զգէլ է ուր կ'սկսէր յարգախաղը: Զայն գտաւոր ճիշդեր կ'փորձ անդադրել անկէ իր, մեր հոգիէն երես: Անոր տղար բռնակտ սերունդի մը անտես, Թուղիքի գիտութեան մըն է ու երբ այդ՝ տխուր: Անոր տղար անտես: Ուրիշ տխուրներ մը, քանի որ մեր գրականութիւնը հիմա իր մշակուի հայրենիքէն դուրս, Գաւիթ, Բաղի կամ Ամերիկայ, զինք տալով իր իսկ մերթին վրայ, ապրելին . . . Ինչի կուզայ թէ մեզ համար գտաւոր է հանգարտ հոգիով մը ժամանակ այդ հաւաքադարձին Ամէնքս ալ կ'ընենք արեւելի թաթը իր արեւելեան խորքի: Ո՛վ է մերմէն որ կ'ըտաւ յանձնապ զուտած իր հոգիին վրայ, անգամայն խաղաղով մը: Ո՛վ է այն թուականը որ գտնէ պիտի չկարծէր իր եղբորը ներքեւն է քոյրերուն վրայ գործադրած արտքերուն անտեսութիւնը: Սի՛ն յիշարներ էն անցք որ տղար չիթալադրեցին, նուազ իմաստուններ չեղան արժանանալ: Ան չեն յոռնք ապրելն պատմութեանութիւնը: Հոգեկան անտեսիկ վատթարութիւնը մեր մէջ փոխադրելն: Բայց արդեւ ալ իր հանձնաք թուրքի: Ու այդ թուրքի իր հանձնաք, զի՛ն պատարտութեան հանձնաք անտես որոնք այդ թուրքի թուրք բռնիքի մը զգուհին, տարբերով, սպոր ինչպոր, համար անոր տակ: Յիսուն տարի յետոյ, ուրիշ սերունդ մը երբ պիտի ժամանայ այս ողբերգութեան փերտութեան, կ'ընեն թուրքի մէջ պիտի լլլայ անկէ արդար: Առայժմ, մեր գրականութիւնը, ինչպիսի մեր բնիկային հոգեպատմութիւնը, ինչպիսի մեր հոգիին հոգին մշակին մէջն են մեր հոգեկենդան յերակտ նով որ մտախաղաղ վաներ:

Այս տողերէն յետոյ կը հրաժարիմ հետեւելու այն հարիւրաւոր թուականներուն որոնք անոր օրերը կը կէտիտին, թաղմանտեսակ գործունէութեան մը իրմանին ներքեւ: Անիկա կամ պիտի հրատարակէ, կամ պիտի պատուիրակէ, կամ պիտի դիմէ, կամ պիտի բանախօսէ: Ու այս արարքները թիւ թիւ շատ ընդարձակ գետնիներու վրայ: Մեր գաղթականութեան կորագիծն' մը: Մինչև և մերիկա: Տղարան, դիւանատուն, պաշտօնական սրահներ: Տարբերակը հոն է որ մշտապարճ այս երթիկներ, երեստալէ մ ու հանգիստի ժամանակ պիտի փոխադրէ մեղապիտեան բորբոսին: Անէն զաղար, ամէն այդ անոր պիտի տան եթէ ոչ միշտ իրերը մը, զէ՛ն ապարդայ հոգեկան ուսուցիտութեանց նախախիւթ մը: Այսպէս զատարարուած գործունէութիւն մը իր գիտնէ մէջ մըն է: Ու անոր պաշտօնականութեան մը որ կըցաւ կեցուի իր զանգուածից գործը: Կ'ենթադրեմ թէ ուրիշ կահուէր մաս մը իր օրերին սահմանուած ըլլալ անհաղար մը մէկ տարապարհակերտն որոնք իր բարութեան, անիմա լուսատեսութեան նուէրները եղան իրեն, վնքը ամէնուն հասնող մարդուն համարեւ մէջ դառնութեան վիրաւորող քանի որ մեր միշտները կը ապրեն մեզմէ առաջ: Իր զէն թշնամութիւններուն մէջ կ'արեւոր տողերը կը խորհիմ թէ իր շատ խոտանալէն ու թիւ կատարել կ'ընանին առաջ կուգայ:

Ըսի թէ մեն կրքերու սպասարկող մըն էր ու գրազեղ մը: Ըսել կ'ուզեմ մարդ մըն է ան որուն մէջ զիւրազգածութիւնը, չընելու համար նախաժամութիւնը միշտ պայքարի կը մտնեն հաստատ, խոր, հեռանալեայ առաքելութեանց նման որ հանրային գործիչներուն ամենէն տոգուն խաւիսները կուտան: Զայնտեսին անձին շուրջ ստեղծուած կարծիքներու տարբերութիւնը արդիւնք է այս պայքարին: Ո՛վ որ հրապարակ կ'իշէ, այդ իսկ հանգամանքով, ինքնաբերաբար յանձն առած է իլլալ պայքարին պայմանը: Անիկա պարզեց անխիստութեան, խոտարարութեան պատկերները: Ունեցաւ երբեմն կրքեր լեւուր ու անկող, Բայց մեր օր գրողը — ան որ հանրային զերբուր լուծին ենթակրկից իր տաղանդը — զերծ եղած է այդ անխիստափոխ աստեղերներէ: Յետոյ, այս աստեղները ամենէն շատ թափփելիք մասերն են մեր գործունէութեան: Համարեւ որուն հակահարուածն' յաճախ ներսին, որ կը խորանարդէ մեր ուժերը բայց պիտի չնայաւորուի իր իսկ իսկութենէն, մեզ պատրելու աստիճան մեղմէ, զմեզ անցնելով մեր ներքին հայեացքին:

Յիսուն տարի գրիչ չարժող մարդու մը գործունէութիւնը, զէ՛ն անոր հիմնական կարեւորաները զորքաւոր բան է սեւեռել տալիսով զքանի մը էջերու չոր գերեմաններ: Բայց այս այսպէս է: Մեր գրականութեան պատմութիւնը անի այս

լապէս խռովիչ, խոր, անդրդակուս կեանքեր, ճառախմբի դաշաղուածանքներէ մինչև ծառերու բուռնի գամուռնով, նեարդ առ նեարդ, թնա-միին սուրով հերկուած մեռնողները կեանքե՛ր, այնքան յարդ ու քնդեցիկ, իբրև պատրաստութիւն, տարաբնի յարգարանք, զգողութեան հանք ու յայտ գոտի, Ռայց չեմ կարծի որ երբորդ նմոյշ մը հանէ մեր յարգանքին այնքան արժանաւոր մարդոց որոնք զիմամալու, յամառե-լու, միջ աշխարհու քիչ մը տարբորեալ տուր-քերը ըլլան ներդաշնակած իրենց բաշխուած օրերուն զօրեքին, ու մեր ցեղային քանի մը կըտ-բուկ յատուցութիւններէն վկայեն Չպաշտենքին չափովը, Ժամանակը կ'աշխատի անշուշտ ի հա-չիւ ահաւոր կարծրութիւններու, Գիւղեմը ըսել — արուեստի գործը ազամանդի է նմանելու, ինքնիշխան բաւող, կարելի կերպով ազատ ուրիշ պաշտպանութիւններէ, Ռայց այդ Ժամանակը մի-այն չի փրկեր: Այլ կը թաղէ տարբորեալ, հետա-խաղաղ բոլոր իր փրփուրները, ամենէն առաջ: Չպաշտենքի գործը գաղտը մը տրամօրէն կ'այցուի այս մտահոգութիւններով: Անոր մէջ մարդ պատ-մող մը աղատ է այս տաքնապէն: Չմտեցայ իր շուրջը պարտող կակառութիւններուն, կիրքե-րուն, անգիւրութիւններուն, ուրաջաններուն, ինչպէս շուրջառային հռչակին որ մեղքն է ամէն աշխատողին: Առաջին քաթիկոսին մասամբ մը՝ մեր իրականութեան, ուրիշով մը՝ Ժամանակին, մեծ տոկոսովը՝ իր իսկ հակադէպութիւններէն կը թուի բխիլ, իր ձեռքով յարուցուած տրամու-թիւններէն որոնցմէ խառնափելը կամ որոնք հը-րուաբերը աղեղս մը յռնին ներառի որակուած վերացեալ յղացքին հետ, քանի որ յաճախ վեր-եւն մեր մատնեալն հասողութենէն: Իր համբա-ւին մեղքը կը քաշէ ան երեսուն ու աւելի տա-րիներէ չի վեր:

Ու գո՛րծը:

Առաջ ու առաջին հաստատումը մը, անազնու-թիւնը այդ գործին: Այլիսի լատատիկն զուրկ, որ բացատրելի է սակայն որակային կշիռով որ-քան ճանաչովը, պատմական արքային ըլլակեն-ցող հանգամանքովը, Չպաշտենքի գործը տիրա-կան զանգուածն է արեւմտահայ գրականութեանն և կը Գանխեմ որակի իտւաբարեւելներուն, ստուգիչ-ներուն նախանձախնդրութիւնը անմիջապէս յայ-տաբերելով որ այդ գործը երկնումն է բացառ-ուիկ հողածութեամբ մը, արուեստի կենդանակեր-պին տակ, Sous le signe de l'art, ինչպէս պիտի ըզէին զպոլիցիները այնքան վայելչութեամբ: Այս հաստատումը պայտպանութիւն մըն է նոյն ստեղծ: Ուրիշ հարց՝ այդ գործէն անհատ տարրին քանակը կամ որակը, նման գործողութիւն մը քիչիկ մըն ալ կանխաւան կը նկատեմ, երբ անոր գործին որոշ մէկ հատուածը զեռ չէ պարզա-րէ ներքին հրակէն: Կրեաք, առանց ներդաշնու, ու ինչո՞ւ չէ՞ քիչիկ մըն ալ հաճելով վերստին կար-գու թաղիքի փառը: Փա՛ստ մը՝ սա իրողութիւնը, հեղինակի մը ներքին արժէքէն երբ անոր պա-

տանութեան մէկ երկը զեռ կը պահէ մաս մը բան այն խանդէն որ զայն արտայայտեր էր, սկզբնա-ծագ շունչովը տաղանդին: Կ'ենթադրեմ: Նոյնիսկ այդ գործին մէջ մեռեալ տարրը զարմեալ կը շտ-հաղորդէ մեր գրականութեան պատմութիւնը: քանի որ, ինչպէս զիտեղ տուի այս առաւելագի-րութեան մուտքին, Արշակ Չօղանեան հայ գրա-կանութեան մանրանկար թանգարանն է, իր վը-րայ արձանագրած ունեւնալով բոլոր ձգտումնե-րը, ճաշակները, փոփոխութիւնը որոնք անցան մեր հոգիներէն և ելք մը գտան երբեմն մեր ար-ուեստին մէջ:

Երկրորդ ու նոյնքան վճռական հաստատում մը — զանազանութիւնը այդ գործին: Մտնելէ առաջ որակի մղձաւանջին մէջ որ կը պատմանէ բու-լոր բազմատեսակ ու ընդարձակ խմբութեանը, հարկ է նշել գրագէտին կեցողածքը որ շատ բան կ'ըսէ երբեմն: Ու ըսել, այս անգամ առանց վա-րանումի, թէ այդ զանազանութիւնը անխառ-նափելի պայման մըն է բոլոր պայքարող գրագէտ-ներուն: Իր սերունդին մեծ գէմքերը բոլորն ալ իրեն պէս բաղմազան կողմեր կը ներկայեն, աշ-խատանքի չելալ ախորժակներով: Չանի մը հոգի միայն չեն նտեւած մտահանքուն: Իսկ այդ բա-ցառուներն ալ, ուրիշ ամէն սեռի մէջ, նման են իրարու: Յետոյ, չմոռնալ այն միւս հիմնական հարկադրանքը որուն տակ կ'աշխատի Արշակ Չօ-ղանեան, — աստիճան մեր արուեստի հիմնովին եւրոպականացնելու մտահոգութիւնն է որ կը թարգմանուի մեր լեզուով՝ եւրոպական արուես-տին բոլոր երեսները փոխադրել մեր մէջ: Ահա բանալին այդ զանազանութեան:

Երրորդ հաստատում մը, գրական հակառակ երկուութիւնը. որ իր ընդարձակ ուժերուն շը-նորհիւ միայն փորձանքի մը չէ տարած զինքը: Անոր գործին մէջ իբրև քանակ զանցանելի չէ երբեք Ֆրանսերէն գրուած գիրքերուն մթնոթը: Ասիկա վա՛ստ մը՝ նախ հեղինակին հաշուին, վստեղի ուղղուէ չէ որ ինքզինքը պիտի հաղա-ղէր գրականութեան մայրաքաղաքին հաշտակնե-րուն որոնք կերպով մը քաղաքատիրք յայտարին ալ ճաշակը կը կերպադրեն: Ու երկրորդ գործին հաշուոյն, որ բացառաբար կը շօշափէ մեր Բողո-ղութիւնը յաւիտեական արժէքները: Իրը երբա-տարակութիւն ու վատասկ, Արշակ Չօղանեանի Ֆրանսերէն աշխատասիրութիւնները վար չեն երբեք անոնցմէ որոնք կատարուեցան մայրենի լեզուով:

Այդ ընդարձակ գործին զաստուորումը կեր-պով մը կը դիւրանայ երբ զայն կատարենք իր հրատարակութեան, այսինքն ծնունդին բնական կարգովը: Ու չափի դնութիւն մը անոր կորա-գիծին մէջ երևան կը բերէ կեանքին ալ ընդհա-նուր դնեցնելը: Այն մեծ ու պշտիկ հաստորները որոնք անոր պատմանութեան և անդրաճիկ երի-տասարդութեան յոյգերը, մտածունքները կը տա-զաւարեն և իր համբաւին առաջին յուշագիրը կը կազմեն այսօր, կը հասնին մինչև իր Գոյնէն

փախուստը (1896) Առաջին տասնամյակին համար իր նուազանիսները մեծ մասով հատորի մասով, մեր գրականության համար նշանաբան նորություններ են։ Առաջադի Չայկին հաւաքածան իսկ որ կ'ամբարձրէ մինչև 1892 անոր սկսնական աղբիւնքները, կը պարունակէ անոր տապալակին բովանդակ խոստովաններ որոնք լրիւ պիտի իրագործուին։ Զօրաքնամբ հան է քննադատը, հրապարակագիրը, բանաստեղծը, առաւորապետը, պրուպրետը, — երեսներ որոնք ժամանակին նետ պիտի ամբողջանան ու պիտի տան իրենց ամբողջ տուրքը։ Այսպէս լանկան է Քրեպուսնիւր որ ժամանակակից է առաջինին, իբրեւ անդրաշնիկ նմոյշ մը նոր ճերթողականի մը։ Քրեպուսնիւր նոր քան մը կը բերէ արեւմտահայ բանաստեղծութեան թէքնիկին ու նաև ոգին։ Կը զգանք թէ քան մը կը մնանի անոր մէջ ու նոր մը կը սկսէ։ Գրեթէ նոյն ժամանակներուն կը զոգնուի զիւրի Քոլոքին Փափը, որով մեր վէպը կը մտնէ հոգեբանական փորձաքննութիւններուն։ Նմա զիստեր, պէ՛տք է յիշել իր Պետրո Ղարեմը, պատահական խաղաղով ու հասուն մարդու միացում մը հաստատարապէս յորդ ու հաւատարակչութիւն։ Երգը, ձեռք մը կը սկսի մեր գրականութեան մէջ, քննադատութիւնը, Աւ անհամար յորդածներ բոլոր թերթերուն ու հանդէսներուն։ Բոլորն ալ ծանր, հիւսիս, աչք օրերուն համակ նորութիւն։ Անդրաշնիկ այս շրջանին պակշտ ապկայն իր խումբազարծ հանդէսն է, Մալիկը, որ Զօրաքնամբ Մասիսին հետ մեր գրականութեան մէջ պարզ փառք մը չէ, այլ փաստով Զօգանեանի Մալիկը իր ըստազիւնն է, լեռն ի՛նչու՛ք իր գրականութիւնը սիրողներուն վայականքը, քանի որ մեր մէջ հանդէսը Մամուրեանի Ա. Մամուլին կամ Փարոնեանի ինիլաբին կաղապարը որդեգրած է։ չլիջիւռ համար Անեսպեր Ա ուրիշ աւելի թշուառ անուններ։ Մալիկը թուական մըն է մեր ժամանակ տարեգրականաց մէջ, ինչպէս վերին յիշած բոլոր գիրքերը, իրենց տեսակին մէջ ուրիշ կարգի թուականներ են։ Աւ տխուր է երբեմն թուականներուն բախտը, մահաւանդ թիւ թիւերու վրայ շատ պահանջներ բեռնադնէք։

Զօգանեանի հասունութիւնը կ'ընդգրկէ ուրիշ երկու տարածամակ ու։ Աւիկա շրջանն է մեծ ու ծանր գործերուն որոնք անոր առաջինութիւն թիւնը կը դնեն մեր առջև։ Անոր գրական և ազգային գործունէութեան ծանրագոյն օրերուն կը դուրսգործուին այն փառաւոր գիրքերը որոնք կը հորչան Մ. Պէրիպոլեանի կեանքն ու գործը, Նահապէս Բուլաղի Դիւանը որուն յառաջդասը մեր գրականութեան համար չլրուած էջ մըն էր ու ինչ չարագանքներ եթէ վերագրուէմ առարձեմ նաև մինչև մեր օրերը։ Նոյնիս կարեւոր հրապարակութիւն մը՝ Նաղաւ Յովնաբանը որ մեր մէջ պակշտ ոգին մը դէմ ճգողութիւն ու հարաբարողը մըն է կարծած, ուղղութեան, իրաւ է թէ լուեկան, մեր պատմաբանախորհրդակն մեթոտներուն, ալլամբովորէն թէքնիկ ու անդրական (քարբարտ) պիտի ըլլար անգլեագրութեամբ (սալման), զպրոց կայած՝ Վիեննական հայերու աշխատանքներով։ Այս ծանր գործերուն զուգահեռ ուրիշ զգրականութիւն մը, պրոպագանտի երանգով, զըլլաւորաբար Քրանսերէն։ Թարգմանութիւններ առանց մեր աշուկներէն, ժողովրդական երգերէն, նպատակ ունենալով մեր ժողովուրդի նմացական արժէքներուն ղէպի լայն խաւեր տա-

րածումը։ Աւ նոյն առնէ, Անսիւր, շարունակութիւնը Պոյա՜ր Մալիկին։ Որ պիտի աւագանէ աչք օրերուն մեր իմացականութեան ամբողջ ճիգը, գրական խորքէ։ Աւ պիտի ծառայէ մեր դատին հետապնդումին (ուրողական շրջանակներէն) մեր գրականութեան վերածնունդին, հին ու նոր, հայ ու օտար ղէմքերու շուրջ իխտ, լի, զանաւոր, վէպի մը պէս զիստաւ կարգապետը բայց գաղափարներու բարձր միջիւրդով մը հարուստ մենագրութիւններ, ինչպէս նաև գրական ուղղութիւններու, մտայնութեանց վրայ առաջին ամփոփ, համագրական յորինանքներ։ Աւ ազգային քաղաքականութիւն, այդ օրերուն այնքան իրաւ, այնքան տիրական, իր առջին մէջ պահելու համար մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերը։ Աւ փոխադրութիւն մեր բարձրաին, մէկէ աւելի զըլլալ գործողներուն։ Միայն Անսիւր մարդու մը լիութիւնը պատուող ձեռնարկ մըն է։ Այդ շրջանին է որ այն վերջնական խորամ մը տակ կ'առնէ իր բանաստեղծութիւնները, Քեքրամանը ընդհանուր տիպոգրօին տակ, հապակաւոր ընտրութեամբ, անցք տալով այն ոտանաւորներուն օրոնց արժէքին կը հաստատուի, զէ՛տք է այս շարքին, յիշել նաև Հայ էջերը, որուն խմբագրումը կը մատնէ պրոպագանդի ու գաղտնիկ ապակով հաշակը։

Պատերազմին հետ ու անկէ առջին Արշակ Զօգանեան ինքզինքը կը շարունակէ, առանց նոր քան մը կարեւոր աւելցնելու իր գործին տեսակարար ծանրութեան։ Որակի այս կայունութիւնը պիտի քննուի երբ շինուի գրագետի իր ղէմքին համարումը։ Բայց կարելի է լուսնիման անցնիլ մեծ գործի մը վրայէն որ խմբագրուած է Քրանսերէն։ Հայ աշուկներէն հաղանտի երգերու եռանդատոր թարգմանութիւնն է ատիկա, հեղինակներու մասին ամփոփ, պայման նշմարներով որոնք իտարու կայտուելով հայ հոգին վրայ բաւարար լոյս մը կը նետեն։

Հատորի մէկին տակ երկամբագրող այս աշխատանքին հետ Արշակ Զօգանեան ունի շատ ընդարձակ լրագրական գործունէութիւն մը որուն տարողութիւնը պիտի ճշդուի իր տեղով Դարձեալ՝ միշտ նայն պայմաններու խախտի երեքս, որիւր աշխատանք մը, քաղաքական ու հուսալքականներ, որ այնքան աշխույժի գեր մը կը կատարէ մեր գրագէտներուն հոգին ինչպէս ուժեղուն է ժամանակին վրայ, մշտապահանք ու ապերախտ, աւելելով զանոնք հոսանքներու մէջ ուր չունէինք ընելիք, զիստով մահաւանդ կարելի խաղաղութիւնը, ժամանակը՝ այնքան անընթացաւ մշտապէս գործերու կերտումին։

Այս արագ նշմարը չի կրնար ծանրաբեռնուիլ քաղաքական գործունէութեան երթիկներով, անուսանացանկով զանազան պատշտներուն, պատմութիւնութիւններուն որոնք աղքատ են տակայն անոր արդիւնքին վրայ։ Ստարանդու մտա, մերկներուն մէջ, Պալիս թէ Նուրապ տանիկ ծառայաց իր ժողովուրդին, իր հասկցած ձեռով։ Աւ իր գործը իբր քանակ ու որակ, ոչ միայն ամենէն պատկառելիներէն մէկն է իրապաշտ սերունդէն, այլ և ամբողջ մեր գոյք զըրականութեանց։

Գ. ՕՏԱԿԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԵՆՈՒԹԻՒՆ ԵՄՈՒՆԵՐԻ ԶԵՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

ԺԲ.-ԺԳ. ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻՆ (Գ)

Հասած ենք վախճանին այս ուսումնասիրութեան որուն մէջ, հիմնուելով ձեռագիրներու սակաւաթիւ հոյլի մը վրայ, ջանացինք ճանչնալ հայկական մանրանկարչութեան նկարագիրը՝ ԺԲ-ը դարէն սկսեալ մինչև ի մէջ կոյս ԺԳ-ը։ Առանձնապէս նկատի առինք այն երկու աշխարհները, որոնց մէջ կը գտնուի հայ ազգին զանգուածը։ Եւ կարգաւ քննեցինք Մեծ Հայքի եւ Կիլիկիոյ ձեռագիրները. ուսումնասիրեցինք նաև քանի մը գործեր, որոնք կը թուին օտար երկիր հաստատուած գաղութներու մէջ ծնունդ առած ըլլալ։

Մեծ Հայքի մէջ, ԺԲ-ը և ԺԳ-ը դարբուն, գործունէութիւնը կը կեդրոնանայ Անիի շրջանի վանքերուն եւ էրզրումի նըման քանի մը կարեւոր քաղաքներուն մէջ։ Երկրագործութիւնը (enluminure) Ժ. դարու կարգ մը ձեռագիրներու հոյակապ նկարագիրը չունի այլեւս. հիւսուածեղէն գործուածքներուն ազդեցութիւնը որ արդէն կ'երեւէր այդ առաջին շրջանին, հիմակ

չատ աւելի զօրացած է։ Միջազեռքեան Ժողովածոյէն վերջամասցած կենդանիները խիստ ձեւեր ունին, առնոք կերպագեղձուած են՝ յարմարելու համար երկրաչափական տարադիր մը։ Բնապաշտ բուսաշխարհը անյայտացած է, ու արմաւենին տակաւ առ տակաւ տեղը անցած է բուսական իր պէսպիսուն տեսակներուն։ Արուեստագէտները զեռ չեն սրկեցրեր ծաղկային արաբիւսքը. նոյն իսկ զծաղին զարդագործութեան մէջ անոնք հաւատարիմ կը մնան հին կերպերուն, որոնց մէջ՝ զանազան եղանակներով իրարու բերուած երկրաչափական պարզ ձեւեր սահմանադրուած յօրինանիւթի կը հայթայթեն. առնոք չեն ուզեր փորձուիլ երկրաչափական արաբիւսքով, այն բազմաթիւ գարգահիւսերով, զորս կը ճանչնան եւ հաշուազեռ ճարտարութեամբ կը գործածեն նոյն այդ երկրներուն քանդակագործները։ ԺԳ. դարուն, կեդրոնը կը փոխադրուի գէպի Արեւելք, ու Գլաճորի նորա հաստատ վանքին մէջ կը զարգանայ արուեստագիտական դպրոց մը, որուն պետն է Թորոս Տարօնցիւ։ Հին դարերուն վերապրումը կը ցուցնէ աւանդութեան շարունակումը, բայց աւելի բազմաթիւ են օտարներէն առերուած բաները։ Եւ սակայն ձեռագիրներու զարգացումը աւելի աղքատ է իր ամբողջութեանը մէջ, և մանաւանդ արուեստը նուազ կ'որովի նկարագիր մը ունի։

Կիլիկիոյ մէջ, լուսամիտ իշխաններէ եւ առաջնորդներէ տրուած մղումին տակ, կը տեսնենք փայլուն փթիւն մը նրբացած և ճոխ արուեստի մը, որուն մէջ շատ նուրբ կերպով մը իրարու կը լսառնուին բիւզանդական և արեւելեան ձեւերը։ Այս նկարչութիւնը տրամաբանական զարգացումն է այն ձգտումներուն՝ որոնք ԺԱ. դարու սկիզբէն ի վեր կը յայտնուէին կարգ մը

(*) Յօդուածս «Երկրագործութիւնն է այն հմտալից ուսումնասիրութեան, զոր Օր. Սիրարփի Տէր Ներսէսեան Փրանսերէն լեզուով հրատարակած էր ԺԲ.-ԺԳ. դարերու հայ մանրանկարչութեան մասին, հիմնուելով վենետիկի Միխիլարեան քանի մը ձեռագիրներուն վրայ։ Սիւնի Ապրիլ ամսոյ թիւին մէջ մատենախոսական մը գրելով այդ գործին վրայ, խոստացած էինք անկէ քանի մը մասեր թարգմանաբար ներկայացնել մեր ընթերցողներուն. իբրև առաջին գործադրութիւնը մեր այս խոստումին՝ հանդիպով կուտանք ներկայս։

Կ'օգտուինք պատեւութենէն, հրապարակաւ յայտնելու համար նաև մեր շնորհաւորութիւնները այն յայդուութեան համար զոր գիտնական օրիորդը ունեցած է, իր այս գրուածքին համար ընդունելով ASSOCIATION DES ETUDES GRECOUESի մրցանակը. իսկ «Բարբաբուս եւ Յովնափի վէպի» պատկերազարդ յունարէն ձեռագիր մը մասին իր հրատարակած ուսումնասիրութեան համար ևս՝ PRIS FOULDER:

կեդրոններու մէջ, որքան բուն Հայաստանի նոյնքան Սիւնուկեան արշաւանքէն յետոյ կազմուած իշխանութեանց մէջ և ուր բնականական ազդեցութիւնը ուելի մեծ էր։ Նկարիչներու ժողովումն կը հարստանայ յաւելումովը հիլլէնապաշտ աւանդութեան պատկանող յորինանքներուն։ Բուսաշխարհը աւելի պէնպիսուն է, բայց արուեստագէտները սզատ ձեւերուն աւելնիք արաբիսուն ու կը գործածեն։ Ոճագէտը մը նուազ աշխատէ է քան Մեծ Հայքի գործերուն մէջ, մանաւանդ կենդանիներու գծագրութեան մէջ։ Կնքագրական ձեւերը փոխ աւելնով հանդերձ, Կիլիկիան մանրանկարիչները աւելի ազէկ կը զննեն բնութիւնը և իրականութեան աւելի մերձաւոր ձեւեր կուտան։ Զարգանհիւսքի գանաղան զիտական բաղկացութիւններ կը ցուցնեն հին յորինանքներու տրուած զարգացումը։ ԺԻ. դարու վերջերը, ազնուապետական այս արուեստը իր սեղը կուտայ աւելի ժողովրդական նկարագրով նկարչութեան մը, որուն լիւսի կարգաւաճումը գործն է Սարգս Պիծակի, Կարծես թէ ազգային աւանդութեան պատկանող և Կիլիկիա ապստանած նկարիչներէ երեմի ներուժուած արուեստը կը վերածնի այդ թուականին փոքր ինչ տարբեր ձեւով մը։ Հոս ալ, սակայն, աղքատացումը գոր նկատելինքը Թարոս Տարօնցիի գործերուն մէջ, երեւան կուգայ. հակառակ այս երկու դպրոցապետներու տաղանդին և գործունէութեան, հաւանակ ասոնցմէ ետքը արտադրուած գործերու յոյժ կարեւորութեան կը զգացունարուեստի խանհարուէր. կենսունակութիւնը որ կը յայտնուէր զիւտերով, անխոնք կերպով նորանոր փոխփոխակներ հիւսող երեւակայութեան մը միջոցաւ, ալ չի կայ։ Կիլիկիոյ արուեստը երկրէն դուրս ճառագայթած է. իր ազդեցութիւնը կը դիտուի հիւսիսի գաւառներուն եւ թերեւս ալ աւելի օտար այն քաղաքներուն մէջ ուր կարեւոր դպրութիւններ կային։

Կը տեսնենք այսպէս որ հայ երգիիսպարչութիւնը կ'եղանակաւորուի մէկ դարէն միւսը. կը տեսնենք նաեւ կարեւոր տարբերութիւններ երկու երկրամասերու արտագրութեանց միջեւ։ Այս տարբերութիւնները աւելի զգալի են կերպարանաւան պատկերացումներուն մէջ։ Մեծ Հայքի ընդօրինա-

կիչները երկար տոհն կը պահեն բազմադիմի ճակատի յիշատակը. անոնք նախընտրաբար Քրիստոսի կեանքին տեսարանները կը նկարեն, եւ այդ էլ լեցնող մանրանկարները երբ բնագրին թերթերուն մէջ կը մուծուին, սկզբնական տետրին պարունակութիւնը կը քրծուի ուրին ուրին կտորներու կը վերածնի։ Անոնք աւելի Սիւրիական եւ կապագովկական պատկերագրական տիպերը կը նմանագործեն, այս կալուածին մէջ մեծ պահպանողականութիւն մը ցուցնելով։ Կերպրիկով արուեստի զգացումը քիչ զարգացած է, բայց ձեւերուն պատկերային պարզումը չափազանցութեան չէ տարուած, զարգարանքին ճաշակը բարբովին չի ջնջիքրնապաշտ տեսքը։

Կիլիկիոյ մէջ ամբողջ էջով մանրանկարները փոխաւորու կուգան գրուածքին մէջ և լուսանցքին վրայ գծուած յորինուածքներուն հետ։ Ասկէց պատկերներու ամբողջութեան շարքը կը հարստանայ, պատկերագրադրները չեն վարանիր նկարչականինէն քիչ ծանօթ դրուածքները, եւ ԺԻ. դարու ձեւագրիչները մեծ շահեկանութիւն ունեցող մանրապատում պատկերագրադում մըն է որ կուտան։ Այս արուեստագէտները պատկերագրական բաներու մէջ նախապատուութիւն կը ցուցնեն Բիւզանդիանէն ընդունուած յարացոյցներուն, բացի սակայն ԺԻ. դարէն, ուր Սարգս Պիծակի դպրոցը աւելի կ'ախորժի գործածել կապագովկական տարազները ԺԻ. և ԺԴ. դարերու նկարչութեանց ոճը աւելի ձեւուն է։ Անանք, իրենց կանգնաւոր ձեւերով, թէ՛ աւելի վայելուէ և թէ՛ աւելի պէնպիսուն կեցուածքներ ունեն. նկարիչները կերպարուման զգացումն ունին, հետեւաբար, եւ ձեւերու երկրաչափական վերածումը նուազ կ'երեւի։ Հակառակ կարեւոր տեսչին որ իրենց ընծայուած է մանաւանդ Կիլիկիոյ մէջ, հակառակ իրենց գործադրումի նրբութեան, կերպարանաւոր պատկերացումները հայկական երկնագրագրութեան ամենէն յատկանշական տարրը չեն։ Հայ արուեստը պատկերաւորտեաց չէ եղած երբեք, նոյն իսկ քրիստոնէական առաջին դարերուն։ Պատկերները, առանց յոյն եկեղեցւոյ մէջ եղածին չափ բազմաթիւ լինելու, միշտ զարգարած են հայ սրբաւայրերը։ Առ ի չգոյն նկարներու, այս մասին ունինք վը-

կայութիւնը հին քանդակներու, Մրէնի եւ կեղեցիկներու և քանի մը խաչքարերու : Այլթամարի հարթաքանդակներն ալ զմեզ կը հանեն Ժ. դարէն. յառաջագոյն թուականի մը. վասնզի անոնց նիւթերը, որոնց մեծագոյն մասը կը պատկանին նախնական քրիստոնէական արուեստի ժողովածուին, անշուշտ Հայաստան մուտ գործած էին յառաջ քան սոյն ժամանակը, ուր մենք գտնոնք քանդակուած կը տեսնենք այդ եկեղեցիին որմերուն վրայ : Բայց թէևս ապահովաբար վաղուց գործածուած, կիրպտրանազգործ արուեստը Հայաստանի մէջ ճշմարտագլխի ինքնատիպ զարգացում մը չէ ունեցած բնաւ : Այդ կալուածին մէջ չէ որ ցեղին արուեստագիտական հանճարը ամենայնով կերպով ի յայտ եկած է : Հայերը ամէն բանէ առաջ զարդանկարիչ են. զարդն է որ իրենց նկարչութեան, ինչպէս եւ քանդակագործութեան, կուտայ մասնաւոր կնիք մը :

Նկարուած զարդին աչքառու յատկութիւններն են. ներդաշնակութիւնը և փայլը գունաւորման, զորս աւելի կնիքներն կը դարձնեն խորքին պսպղուն սովին ու պէտպիսուն և ճարտար բազկացութիւններ, որոնց մէջ ճոխ երեւակայութիւն մը կը լըծորդուի յստակ տրամաբանութեան մը և կատարեալ գործադրումի մը հետ : Ո՛րն ալ լինի, հատորին մէջ բաժանումներէն տուա՛յ գրուած ուղղանկյունները, Աւեստարաններու սկիզբը գրուած խորանները, կամ լուսանցքները զարդարող փոքրիկ յորինանքները, ամէնքն ալ զծագրուած են միևնոյն խնամքով, ամէնքն ալ անխալաբար են իբրեւ պարզ : Կարելի չէ մոռնալ խողով հերթգործութիւնը այդ էջերուն, որոնց հարստութիւնը երբեմն երբեմն կը յիշեցնէ ոսկերչութեան առարկաները :

Ուսումնասիրելով այդ զարդարանքին բազկացուցիչ տարիքը, մենք ամէն անգամ երեւան հանեցինք հանգիստութիւնները մէկ կողմէ իրանական և մայրման արուեստին և միւս կողմէ հելլենական՝ եւրիզանդական արուեստին հետ : Այս ըսե՛լ է սակայն թէ հայ մանրանկարը զանազան տարբերու ներդաշնակ միացում մըն է լուկ : Ձեռք ուզել անտիզիորէն չափազանցել իր ինքնատիպութիւնը, բայց պիտի մեղանչէինք հակառակ սխալի մէջ իննալով՝ եթէ մեր-

ժէնըք անոր որ եւ ինքնութիւն, Հայկական նկարչութիւնը տարակոյտ չկայ թէ մեզի կ'երևի իբրեւ ընտրողական արուեստ մը, և սակայն, այդպէս չէ՞ նաեւ բիւզանդական արուեստին եւս, եւ, ա՛յլ աւելի՛ մայրման արուեստին նկարագիրը :

Մենք հայկական արուեստին մէջ կը գտնենք յոյժ աչքառու երկուսութիւն մը, որ արդիւնքն է եկամուտ զանազան տարբերու, բայց որ միևնոյն ժամանակ ժողովուրդին ընդակից պարզապէս մըն է : Ձեռք ուզել բնաւ միջամուկ ըլլալ ազգայնական նկատողութեանց, որոնք միշտ ալ վտանգաւոր բաներ են. բայց Հայերը, Եւրոպայէն եկած Փոքր Ասիա, արեւմտեան երամ մըն են արեւելքի մէջ ապրող : Անոնք, իրենց ծագումին և իրենց զարգացումին պատմական և աշխարհագրական հանգամանքներուն հետեւանքով, իրենց վրայ կը կրեն երկու աշխարհներու յատուկ նկարագրի գիծեր : Ինչպէս լեզուն, որ կը պատկանի հնդեւրոպական լեզուներու արեւմտեան խումբին, առանց զժուարութեան մեր մէջ պիտի ընդգոյն արեւելեան խումբին կամ յառաջագոյն Ասիոյ անբիշ ժողովուրդներու պատկանող ձեւեր եւ ձայներ, նոյնպէս եւ արուեստը պիտի կրէ կրկնակ դրոշմ մը : Աւելի արեւելեան՝ քան բուն բիւզանդական արուեստը, ան Իրանական կամ մայրման արուեստներէն աւելի մօտ է արեւմտեան մտայնութեան : Պարագայից կամ տեղւոյ համեմատ, երկու նկարագրներէն մին պիտի կրնայ աւելի շեշտուած ըլլալ : Ասիկա ճշմարիտ է որչափ նկարչութեան, նոյնքան և ճարտարագիտութեան համար, ուր զմեք թաւոր եկեղեցիին քով, որ տիրող ձեւն է, կը տեսնենք նաեւ կարեւոր պաղլիքներ, ասիկա ճշմարիտ է նաեւ քանդակագործութեան համար, ուր Գառնիի հելլենապաշտ գեղեցիկ զարդարուեստը հակապատկեր կը կազմէ Մրնիի արեւելեան ոճով հարթ քանդակներուն հետ :

Բիւզանդական քաղաքակրթութեան, իր լայնագոյն առումով առնելով զայն, կը պարտի Հայաստան աստուածաշնչական տեսարաններ նկարելու իր եղանակը : Բիւզանդիկին և Սիւրիա եղած են իր զաստիարակները այդ կալուածին մէջ, ինչպէս եւ զամեն են անոնք քրիստոնէան Արեւելքի նոյն իսկ Արեւմուտքի ուրիշ ժողովուրդնե-

բուհը: Բիւզանդիոնի ազդեցութեան ներքեւ է որ անոր կերպընկալ զգացողութիւնը կը յորանորոգուի և կը զարգանայ: Բիւզանդիոնի հետ յարաբերութիւններն են վերջապէս որ անվթար կը պահեն բնապատուութեան զգացումը: Բայց հայկական գործերը կը զատարուէին աւելի իրապաշտ շեշտով մը, զոր արգէն մատնանշեցինք, աւելի մեծ ազատութեամբ մը և կեանքի աւելի աշխոյժ զգացողութեամբ մը: Կիլիկիոյ արուեստագէտները մանաւանդ, կ'եղաշրջեն ուժուութիւնն նուիրագործուած տարադէպեր, առողջ շարժում մը երբեմն երբեմն կ'ոգիտէին զանոց գծած կերպարանքները: Երբեք լրիւնց ժամանակակիցները կը մտցնեն նուիրական պատկերացումներուն մէջ, և չեն վարանիր աւետարանիչներուն կամ աւետարաններուն մէջ յիշատակուած անձերուն տալ իրենց ժամանակի հայկական զգեստի տարազ կամ գուն ինչ ինչ տարրեր այդ տարազէն:

Զարդարուեստի կալուածին մէջ, շատ աւելի քիչ բան կը պարտի Բիւզանդիոնի: Զարդարուն կամարներուն առաջին ձևը Սիւրիայէն եկած է Հայաստան ինչպէս և Բիւզանդիոն: Հայաստանի կարգ մը շրջաններուն և զարդերուն մէջ ներշնչուած են եղանակաւորումներէն յոյն արուեստագէտներուն որոնք աւելի հոգածու եղած են ճարտարապետական նկարագրի կամար, բայց յընդհանուրն հայկական զարդարանքը աւելի հարուստ է և մեղ այնպէս կը թուի ինչ այս մասին Բիւզանդիոն աւելի առած է քան թէ տուած: Շատ հաւանականօրէն հայոց միջոցաւ է որ արեւելեան յորիւնանութիւնը Բիւզանդիոն են մուծուած, և փոփոխութիւնները՝ որոնք կը տեսնուին պատկերաստեղծութեան շրջանէն սկսեալ, այսինքն այն թուականին ուր հայերը բազմաթիւ էին մայրաքաղաքին մէջ, և ուր տնտեսգէ մտանք նոյն իսկ կայսերական աթոռը գրաւեցին, մասամբ հետեւեանք են հայկական առերեւոյններուն (apport):

Արեւելքի հետ տեւական շփումը վարդացուցած է զարդական զգացողութիւնը զոր ունէին արգէն Հայերը: Իրանական խորքը ապահովաբար ամենակարեւորն է: Մոլիման արուեստի հետ յարաբերութիւնները աւելի բարդ են: Ինչ ինչ ձևերու կամ յորիւնանութիւն, ինչպէս արաբիւսքը և արմաւենին, անուրանալի է. ուրիշ հանգի-

տութիւններ արդիւնք են հասարակաց ծագումի մը, թերեւ նոյն իսկ փոխառութեանց զորո Մոլիմաններն ըրած են Հայերէն: Եթէ արաբական արուեստն ունի թուրք մը զոր հայկականը չէ ճանչցած երբեք, եթէ հարուստ և հզոր կայսրութիւնն մը նպաստաւոր պայմաններուն մէջ ան գիտցաւ արաբօրէն դարպանալ այս յոյժ օժտուած ժողովուրդին մէջ, պէտք է մոռնալ թէ Պարսկաստանը, Միջագետքը և Հայաստանը և միջերկրականեան աւազանի երկրները նուաճող թափառական ցեղերը իրենց հետ ոչ մէկ արուեստագիտական աւանդութիւն կը բերէին: Ամենուրեք ուր հաստատուեցան անոնք՝ պարտուած ժողովուրդներուն աշակերտեցան: Ումիման յիշատակարանները Սիւրիոյ և Պաղեստինի մէջ, Սամարիայիները, լաւօրէն կը հաստատեն այս բանը: Ինչպէս զարմանալի պիտի չլլար հետեւաբար որ Հայաստան հաստատուող Աւրաքները միևնույն կերպով ազդուած ըլլան անոնցմէ: Հայաստան արուեստագիտական երկար աւանդութիւն մ'ունէր, և մասնաւորաբար փայլուն ժամանակաշրջան մը կանխած էր արաբական նուաճումը: Գիտենք բոց աստի թէ Սարապկանը և անոնցմէ վերջ Սեւնուքեանները իրենց շինութիւններուն համար հայ գործաւորներ և նոյն իսկ ճարտարապետներ գործածեցին, և հայկական ձևերը այսպէս մոլիման արուեստին մէջ մտան: Տարակոյս չկայ թէ երկուստեք փոխանակութիւններ ևս եղած են, որոնց տակաւին չենք կրնար ստուգել ճշգրիտ բնութիւնը և տարողութիւնը: Բայց այս երկու արուեստներուն միջև կայ նկարագրի և մանաւանդ ոգիի տարբերութիւն մը: Սյր տարբերութիւնը արդիւնքն է մանաւանդ հոյ արուեստի արեւմտեան տարրերուն, ու կը խորհնք՝ աւելի՛ գէպի տեսանելի աշխարհը կեցուածքի մը, խորհնու եղանակի մը որ յատուկ է միջերկրականեան ժողովուրդներին՝ որոնց հետ կապակցութիւն ունէին հայերը, աւելի քան այս կամ այն շարժանքի ներկայութեան: Սիրիայի հանգերձ վերացական զարգաբանքը, հայն զիւրեք մը: Կը վարանայ ծանրաբեռնեմէ և շփութեանէ, ու զարդերը զիւրաւ ըմբռնութիւն պարզ տարրերու կը վերածէ: Պարզապէս վերլուծական միտք մը չէ որ կը յայտ-

նուր այսպէս, ալ յստակ յօրինուածքի փափագ մը, մասնաւորաբար կիլիկիոյ մէջ յատկանշական՝ Մայիման արուեստագէտին ալ կը տարբերի ընապաշտութեան իր աւելի սրուած զգացողութեամբը։ Ըսուած է թէ Մայիմանները միշտ ալ մերժող չեն եղած գինդարի՝ Էակներու պատկերացումին, միայն թէ անոնց չեն տուած անոնք այնքան կարեոր տեղ մը, որքան կուտան Հայերը։ Այս վերջինները ունին նաեւ իրականութեան զգացողութիւնը զոր բնաւ չունին թէ՛ Արաբները և թէ՛ Սելճուքիները։ Բնութեան ձև մը պարզապէս միկնակէտ մը չէ՛ դպի թովիլ քամիք մը. հայ արուեստագէտը զիտէ գնահատել իր տեսածը, առանց անպատճառ կերպափոխելու զայն։ Այսպէս է որ անկա հաճոյք կը զգայ դժգոհել՝ իրեն ընտանի թուականները, ծառերը, կամ կը սուսնէ այգիին և անոր մէջ խաղացող կենդանիները։ Կեանքի այն զգացումովը զոր մասնանշած էինք արդէն, հայկական զարգարանքը կը տարբերի մայիմաններուն և աւելի պէսպիսութիւն կը ստանայ։

Կիլիկիոյ Հայերը շարունակ յարաբերութեան մէջ էին խաչակրներուն և Արեւելք հաստատուած լատին թագաւորութեանց հետ. հայ արքունիքը ընդունած էր շատ մը արեւմտեան սովորութիւններ, ու խաչակիրներուն ազդեցութիւնը զգալի է թագաւորութեան կազմակերպումին և մասնաւորապէս օրէնսդրութեան մէջ, բայց արուեստագիտական կառուածին մէջ կարծես թէ կարեոր ազդեցութիւն մը չէ եղած, և հազիւ քանի մը գործերու մէջ կը գտնենք ուսման նկարչութեան հեռաւոր մէկ արձագանգը. հազիւ, աւելի ուշ, կը գտնենք մէկ կամ երկու բնամոլութեան որոնք կը թուին Արեւմուտքէն եկած ըլլալ։

Հայկական նկարչութիւնը մեզի կ'երևի ուրեմն իբրեւ Արեւմուտքի և Արեւելքի ճամբուն միջակէտի արուեստ մը։ Իրենքը զորս ի լոյս բերինք իր վրայ թերեւ կը ցուցնեն աւելի մասցի քան ստղագնացողութեան մը։ Արուեստագէտներուն ինքնատիպութիւնը կը մնայ ոչ այնքան նոր ձևերու հնարողութեան որքան այն կերպին մէջ որով անոնք կը եզանակաւորեն և կը մշակաւորեն միջկերպականեան արեւելքի եւ իրանեան սարահարթի ժողովուրդներուն հասարակաց եղած զարգարուեստա-

կան ժողովածուն։ Օժտուած՝ մեծ երեսկայութեամբ մը և մշտաբովուն քաջամարտիկ, այս յատկութիւններուն միացուցած՝ ճարտարական յոյժ գնահատելի կարողութիւն մը, անոնք զիտցած են նկարել գործեր, որոնց մէջ ի յայտ կուգան շատ մեծ նրբութիւն մը և ճշգրտութիւն մը, շատ վստահ զարգական հասկացողութիւն մը և երանդներու ճոխութիւն մը, որ կը թովէ նայուածքները. ու այս յատկանշանքով իսկ այդ գործերը արժանի են գրաւելու պատուոյ տեղ մը Միջին Դարու երվնագարդութեան պատմութեան մէջ։

ԼՈՒՐԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐԷՆ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՑ ԱՐԵՒԵԼՔ

Հովիտ Ս. Աստվիկ Վրդ. Մարտ 24ին Խարպին և վերադարձած երկամսեայ հովանական երջան մը վերջ։ Այցելած է Թեմքին, ուր պատարագած է. Փէթին, ուր այցելած է անկիման Եպիսկոպոսին, եւ շնորհակալութիւն յայնմ՝ որ արձան է իւր երջանակին մէջ եղած անգլիական եկեղեցիներուն մէջ պաշտամունք կատարել. Տայրէն, ուր Եաբաք մը հիւր եղած է Պ. Աստվեսանի, որ ազգօգոյն կնակ մը ունի, Շանկիայ, ուր Երիցս պատարագած է Ռուսաց եկեղեցիին մէջ, ու պսակ մը, մրկուսութիւն մը և քաղաւ մը կատարած է Եկեղեցու շնորհքին մը կազմում։ — Խարպին վերադարձին, Ապրիլ 14ին եւ ին հոգեմանքեան պատարագ մատուցել է վասն հոգեւոր Ս. Հայրապետին եւ դամբանական խոստովանելու ժողովուրդը լաց է եղել։ Ապրիլ 27ին կիրակի եղել է հովանական պսոյսի ղեպի Մանգուրայի Հայրուր և Յիցին Բաղաւմբեր, ուր դեռ չէր այցելած, և ապա Ձանդուն և Տայրէն։

ՀԱՐԱՌԱՅԻՆ ՖՐԱՆՍԱ

Մարտիյի Առաքելոսական Փոխանորդ Ս. Զօօն Վրդ., Հայ եկեղեցւոյ Վարչութեան հրաւերով, Չափել անքիւ Ապրիլ 22ին այցելած է Միլան, եւ յաջորդ օրը պատարագած՝ անկիման եկեղեցւոյ մէջ. 25ին՝ դարձաւ, հոգեւոր Մարագան Հայրապետին համար հոգեմանքեան պատարագներով. երկու անգամին ալ Բաղաւմբէր Կատարած է երկու մկրտութիւն եւ պսակի օրհնութիւն մը։ Երկուսը եղած է Հ. Բ. Մ. Միութեան սեղանական բնութեամբ ճշգրիտ հիսաթիւն և պատուոյ սեղանին. այցելած է անկիման Երեմիին։ Տեղւոյն ազգայինք արժանապէս պատուած են վարդապետը, եւ զոմ մնացած իր ոգեւորիք խոսեցին։ Ու վերադարձին Միլանէ՝ երկու օր մնացած է Նիս, ի մէջ այլոց այցելած Ս. Արաքոյս Բարեաւորնի Տիկին Քեղեանքի, որ ջերմ ճանապարհուպիւն ցոյց տուած է Հայ Երուսաղէմի մասին։

ՔԱՆԻՖԱՌՆԻԱ

Լուս Անճէլոսի Հովիւ Տ. Գեղամ Վրդ. երկու ամիսէ ի վեր սկսած է մասնաւոր կ'ամսօրեայ քերթիկ մը **Էջմիածին** անունով, կրօնաբարոյական յօդուածով մը եւ իր ժողովուրդին հոգեւոր եւ ազգային կեանքին վերաբերեալ տեսլականներով։ Ամերիկայի հայ եւ հայ բազմաթիւ եկեղեցիներէն շատեր տնօրոնքիւն քրտն են իրենց այսպիսի քերթիկներու մասնաւոր կ'ընեն։ Անոնցմէ մտնում կ'ընէ կրօնաքերթիկներ ան աղէն, մասնաւոր հայերէնով եւ խնամաւոր խմբագրական յօդուածներով։ Անոնցմէ չէ ծառայութիւնը, զոր այդ փոքրիկ էջեր կը մատուցանեն ժողովուրդին, իրենց ցօղի ժպիտը, որոնք կը զովանան հեռաւանդակային հայրութեան հոգւոյն կ'ընեն կ'ընեն ազգային գրգռմանց պատկարը։

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՈՐԵԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Այս ամսուան ընթացքին Ս. Աթոռոյս գիւհաւորներէն մէկ հատարուեցաւ պաշտօնի ինչ ինչ կարգեր փոփոխութիւններ։

Ելեւոսից Տեառն Տ. Գեղորդ Վրդ. հրաժարած ըլլալով տոյն պաշտօնին կ'ուսուցեալ հայուական Տ. Տիրալը Վրդ. իսկ ինք Գեղորդ Վրդ. նշանակուեցաւ գանձապահ Ս. Աթոռոյ Տ. Մուշեղ Վրդ. ի տեղի։ Տ. Շառալը Վրդ. իրիւս տաննապետի Տեառնի ժողովոյ, պիտի կատարէ նաեւ դիւանապետի դերը։ Իսկ նախկին դիւանապետը Տիրալ Տեառնի տեղի տեղափոխուեցաւ հայուական Ս. Աթոռոյ։

Տեառնի 1 Դշ. — Տեառն միջօրէի ժամը 2 ին վարդապետաց եւ ժառ. աշակերտաց մէկ մասը գլխաւորութեամբ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ Տեառն Տ. Վահան Վրդ. ի Զիվեհեանց լեռնաբարձրացան Համբարձման նախատեսակը իր պատմական վայրին վրայ կատարելու համար։ Գիշերը ժամը 7-10 տեղի ունեցաւ Հովուական օր. գիշերապիտանի եւ առաւօտեան ժամերգութեանց պաշտօնում։ Միաբանութիւնը վստեղ վերադարձաւ գիշերուան ժամը 11ին։

Տեառնի 2 Եշ. — Համբարձում։ Առաւօտեան ժամը 7ին Միաբանութիւնը ամբողջ 6 լինելու շարժելու պաշտօնական պնդեցով ելան Համբարձման ուղի, ուր յետ Հրաշափառի արարողութեան, Ս. Պատարագ մատուցուեցան Համբարձման շրջափակի մեր բաժնիին մէջ։ Ս. Պատարագին ներկայ գտնուեցաւ նաեւ Ս. Պատրիարք Մայրը։ Պատարագից հանդիսին եւ քարոզից Տ. Միքայիլ Արքեպիս.։ Բնաբանին էր Սէյա Յիսուս օր վերադառնալ ի մէջը՝ սոյնպէս եկեղեցի զոր օրինակ տեսէր զնա երկեւայ յերկինս (Գործ. Ա. 11)։ պարզեց Համբարձման եկեղեցիական մեր կեանքական հետ ունեցած առնչութիւնը։ Ըսած թէ Յիսուս երկինք վերադառնալ մեզի համար օրինակներ պատրաստելու եւ Աստուծոյ մօտ բարեւ.

խօսելու մեր իրերութեան համար ու Ս. Հոգին զրկելու որ պիտի ստղծեցնէ մեզի թէ ինչպէս պէտք է ընթացաւ իրերութեան ճանապարհին։ Յորդորեց հաստատեցաւ իր լինանաւ Յիսուսին, ինչպէս եղիւն չհեռացաւ Երկայէն, երբ ան երկինք գիտի վերանաւ։

Տեառնի 3 Եշ. — Տ. Յուսիկ Վրդ. Աւետիսեան Հայֆա մեկնեցաւ տնտեսական համար Հիւսիսային Պաղեստինի հողերը հովուութեան իր նոր պաշտօնը։

Ս. Լուսաւորիի եկեղեցիի նորոգութիւնը որ Զատիկական տօներէն ետք վերակառած էր յանապիկայ ընդհատուեցաւ առժամայէն, Սուրբ Յարութեան Տանարի նորոգութեան հետ կապուած պատճառներով, կառավարական նոր հրահանգի համեմատ։

Մուշեղի Տ. Յովհաննէս քահ. իմեցեալն որ քահ. մը օրերէ ի վեր մեր մէջ կը գտնուէր այսօր մեկնեցաւ Հալէպ։

Տեառնի 5 Եշ. — Բ. Մարկապաղ, Աւետիկական սովորութեան համաձայն Ս. Պատարագը տեղի ունեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ։ քարոզից Տ. Սեդրակ Վրդ., որ ներկայացընելէ ետք օրուան տօնին կապուած աւանդական պատմութիւնը զայն վեր առաւ իր հոգեւոր իմաստին մէջ։ Թէ այդ տօնին հաստատման նպատակը ոչ այնչափ զոգարիկ աւանդութեան մը պահպանումը եղած է որչափ հոգեւոր կենսի մը եւ հոգեւոր իրականութեանց զոգարիկ հաստատման, թէ այս կենսական վեր ուրիշ կենսի մը կայ զօր մարդիկ կ'ընան հասկնալ կ'ընեն լոյսով իմաստ։

Տեառնի 9 Եշ. — Վարդապետաց Պարտիզան՝ վանքին հովուի օրական պատարագի զացին ուր ճաշկերտով մը տեղի ունեցաւ ի պատիւ Տ. Սիմէի Վրդ. Մանուկեանի, որ մօտ օրէն պիտի մեկնի հովուական պաշտօնով, Ամբրիկա, Բրովիտեան քաղաքը։ Եղան սրտապիտիւ բաժակահառներ եւ ողբերկի եղբայրական խօսքեր։

Տեառնի 9 Եշ. — Մեծին Բրիտանիոյ վեհ. ծորն Զ. Թագաւորի ծննդեան տարեգործին առթիւ, Ս. Պատարագը Հօր Կողմէ Տ. Միքայիլ Արք. նշան ունեցաւ լոյսով Հոգ. Տ. Կիրիլ Վարդապետը, ներկայ գտնուեցան Անկիլիքան Եպիսկոպոսական եկեղեցւոյ մէջ կատարուած գոհարանական պաշտօնականին։ Իսկ յետ միջօրէի ժամը 4ին զացին Բարձր Գովարներ յապարանքը մասնակցելու այս առթիւ կատարուած ընդունելութեան։

Տեառնի 11 Եշ. — Հոգեպաշտեան նախատեսակը կատարուեցաւ մեծ հանդիսաւորութեամբ Ս. Փրկիի եկեղեցիի մէջ։

Տեառնի 12 Եշ. — Նոգեպաշտ. Հանդիսաւոր Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ ի Ս. Փրկիի, պատարագից Տ. Միքայիլ Արքեպիս.։ քարոզից Ամեն. Ս. Պատրիարք Մայրը, որ օրուան տօնին քերտոնեական իմաստը բացատրեց զգաճուած սրտով։

Սերեկոյին մեծահանգէս հոգեհանգստեան պաշտամունք կատարուեցաւ նոյն եկեղեցիին կից Ազգ. գերեզմանատան մէջ։ Ներկայ էր Ժողովուրդի խառն բազմութիւն մը։

✱ Յունիս 14 Գշ. — Ամեն. Ս. Պատրիարք Նոր հրաւերով և պիսաւորութեամբ՝ երկոյնի պատրիարքարանի զանկէն մէջ տեղի ունեցաւ եղբայրական համախմբում մը Տ. Սիոն վրդ.ի մեկնումին առթիւ։ Ելանք թէ՛ Ս. Պատրիարք Նոր և թէ՛ միաբանակից եղբայրներու կողմէ ուղերթի մաղթանքներ, որոնց պատասխանից չայր Սիոն յուզուած շնչով։ Սկզբակերտ Բրիտանիոյ շարակնով փակուեցաւ հաւաքովը։

✱ Յունիս 15 Գշ. — Այսօր մեկնեցաւ Տ. Սիոն վրդ. զեպի Ամերիկա ստանձնելու Բրովիտնիս քաղաքի հովանական պաշտօնը։ Վարդապետք և Սարկաւազունց ուղղերթի եկած էին վանքի աւագ դրան առջև, ուր յետ հրաժեշտի ուղեգրուման մեկնեցաւ չայր Սիոն զեպի չայֆա, ուրկէ նաւ պիտի առնէ և Եւրոպայի ինչ ինչ երկիրներ հանդիպելէ ետք Անգլիայէն Queen Mary շոգնաւով պիտի մեկնի իր թիւմը։

✱ Յունիս 17 Բշ. — Տեղի ունեցաւ պաշտօնական բացումը Նորուսդէմի նոր կիցրոնական փոստայի գեղակերտ շէնքին որ կը գտնուի Ս. Աթոռոյ վանքապատան շէնքերուն թով։ Վե՛ծ արտօնի վրայ, բացման հանգէտի, պաշտօնական հրաւերով Ս. Պատրիարք Նոր զորմէ ներկայ գտնուեցան Տ. Կիրեղ վրդ. և Աւագ Թարգման Տ. չայրիկ վրդ.։

✱ Յունիս 19 Կիր. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ, ուր քարոզեց Տ. Եղիշէ վրդ., ներկայացուց Եկիս մարգարէի տեսիլը։ Պատրիարք չայր միաժողովութիւն ունեցած էր հաւատալու թէ բուռն գործունէութեամբ ի գին աւաւոր արկնանդութեանց Աստուծոյ կամքը պիտի կրնար տիրապետել Սալ խորայէլին մէջ։ Աստուած Բորերի տեսիլքով (իւր ներկայութիւնը զգացնելով ոչ թէ կրակին, մրրկին և

երկրաշարժին մէջ այլ մեղմ զեփուռի մը մէջ) հասկցուց Եղիային և ամբողջ աշխարհին թէ տարբեր է իր գործերու եղանակը։ Մարդու թիւնը կամ Գրիստոսի գործունէութիւնը այդ տեսիլքին իրականացումը եղաւ։ ոչ թէ օրէնքի ու վրէժի նորութեան միջոցաւ՝ այլ սիրով և նեղութեամբ, թաքաւորեցնել Աստուծոյ կամքը սիրտերուն մէջ։

✱ Յունիս 20 Բշ. — Ս. Հռիփսիմեանց յիշատակին առթիւ, որ տօնէ է Ս. Աթոռոյ մայրապետներուն, յատուկ Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Նրեշտապետեան Եկեղեցիի մէջ, որուն շրջակայքը կը բնակին մայրապետները։

✱ Յունիս 26 Կիր. — Տօն Կարմիկի Ս. Էջմիածնի։ Մայր Տաճարի մէջ կատարուած հանդիսաւոր Ս. Պատարագի ընթացքին խոսեցաւ Ամեն. Ս. Պատրիարք չայրը, որ սրտազրաւ շնչով պանծացուց օրուան Տօնին խորհուրդը և կոչ ուղղեց հաւատացեալներուն որ խմբուին որդիական օրով իրենց Մայրենի Եկեղեցւոյն շուրջ։ Գեղեցիկ յիշատակը շոգնեցաւ վե՛՛ծ, չայրապետին և անոր հոգւոյն համար յաւիտական հանգիստ մաղթելի։ Գաւարտ Ս. Պատարագին տեղի ունեցաւ Շոգհանգստեան պաշտօնի հանգիստ հոգւոյ շանդուցեալ վե՛՛ծ, չայրապետին, հանդիսապետութեամբ Ամեն. Ս. Պատարագը շօր։ Բնմին վրայ, ինչպէս երէկուան նախատօնակին նոյնպէս այսօրուան Ս. Պատարագին և Շոգհանգստեան ժամանակներուած էր չայրապետական Աթոռ մը սև շլարով ծածկուած։ Շոգհանգստեան եղաւ յոյժ ծանր և սպաւորելի։

✱ Յունիս 27 Բշ. — Տ. Սերովբէ վրդ. Մանուկան մեկնեցաւ Սկրիա, յառաջիկայ տարուան համար Ժաւ. Վարժարանի աշակերտներ ընտրելու պաշտօնով։

Տ Ի Ր Ո Ւ Ն Ի

Տաւով կ'արձանագրեմ մահի Սիոնի երբեմնի աշխատակից Տիկին Պրոնիսյովա Կ. Քեօփիլեանի, Վարաւիոյ մէջ տեղի ունեցած՝ ներկայ տարւոյ Ապրիլի 11ին։ Մեռելական կարգը կատարուած է Լվովի հայոց մայր եկեղեցիին մէջ, իսկ թաղումը՝ ազգային գերեզմանաւ մէջ։ Հազիւ 47 տարեկան, զոհ զգացած է ան արթի հիւանդութեան։ — Ողբաբեցումը, ծաղմբեղ բողոնուի, ամուսնացած էր հայապի Պ. Կուրապեճ Քեօփիլեանի հետ, որ Լվովի Բաղրամյանութեան նախարարեցնեմէն է։ Ունէր բարձր զարգացում. Եւ, իւր երաժշտական և աւարտագաւոր առիթը, ասացած էր «Տօփոր Փիլիսոփայութեան» տիպար Լվովի համալսարանէն։ Սորված էր իւր ամուսնոյ մայրենի լեզուն, զոր Եւ կը գրէր։ Իրն էր հայերէնը հայ երաժշտութեան վրայ գրուած այն յօդուածին, որ հրատարակուեցաւ «Սիոն»ի 1934 Մարտի թիւին մէջ։ — Մեր խորին ցաւակցութիւնը կը յայտնենք իր պատանահա ամուսնոյն Եւ բոլոր սգակիր պարագայից։